

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

Факультет дошкільної педагогіки та психології
Кафедра сімейної та спеціальної педагогіки і психології

Кваліфікаційна робота магістра

ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Виконала: здобувачка
освітнього ступеня магістра
денної/заочної форми навчання
ОПП «Дошкільна освіта. Практична
психологія в закладах дошкільної
освіти»
спеціальності: 012 Дошкільна освіта
Драгой Любов Олександрівна

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук, доцент
Коргун Лариса Миколаївна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	6
1.1. Феномен етнічної толерантності та її сутність у дітей дошкільного віку..	6
1.2. Специфіка формування етнічної толерантності у дітей дошкільного віку.....	14
Висновки до першого розділу.....	24
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	26
2.1. Організація, методи та проведення дослідження.....	26
2.2. Програма формування етнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку.....	54
2.3. Результати контрольного етапу експериментального дослідження.....	64
Висновки до другого розділу.....	70
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Радикальні зміни, що відбуваються в українському суспільстві останні кілька років, зокрема в економіці, політиці, культурі, сфері міжетнічних стосунків тощо, призвели до виникнення соціальної нестабільності. Воєнні умови, в яких живе останніми роками український народ, призвели до протиріч між національною свідомістю, бажанням однієї і тієї ж етнічної групи до консолідації та їх бажання до міжетнічної інтеграції, до встановлення єдиного економічного, культурного та інформаційного простору, що призводить до відкритих протиріч. Ускладнення, що виникають у соціумі, спрямовують свідомість дитини на побудову образу представника іншої національності, формуючи суб'єктивне ставлення дитини-дошкільника до людей іншої соціальної групи та іншої етнічної належності. Тому останнього часу дуже помітно підсилюється інтерес до феномену міжетнічної толерантності, проблеми її формування в міжособистісних стосунках як дорослих, так і дітей, у процесі соціалізації їх особистості.

Специфіка свідомості дитини-дошкільника у своєму розвитку спирається на особливості стереотипізації суспільства у міжособистісних стосунках. Серед робіт зарубіжних науковців, які досліджували особливості прояву етнічних стереотипів у людей, увагу притягують наступні: Т.А.Ван-Дейк, У.Ліпман, Г.Олпорт, Х.Теджфел. Дослідниками етнічних і расових відносин є Б.Андерсон, І.Валлерстайн, Ф.Гекман, Е.Гіденс, Е.Гобсбаум, Д.Ротшильд, Е.Сміт та інші. Вивченню феномену національної ідентичності, національної толерантності, трансформаційних процесів у сфері міжетнічних стосунків присвячені роботи українських дослідників: В.Арбеніна, О.Бабчук, Є.Головаха, В.Євтух, О.Картунов, В.Котигоренко, І.Кресіна, О.Кривицька, Е.Манжос, О.Матієнко, Н.Мунно, Л.Нагорна, Н.Отрешко, В.Паніотто, Д.Піонтковська, А.Рубан, Н.Семенів, Н.Сергієнко, Є.Степанов, , Н.Черниш, О.Шевченко та інші.

Аналіз наукових досліджень призвів до визначення того факту, що проблема міжетнічної толерантності, практично, досліджується серед осіб

дорослої категорії. Але за висловлюваннями А.Богуш, Л.Василенко, Л.Виготського, Н.Гавриш, Д.Ельконіна, К.Крутій, С.Рубінштейна, М.Савчин та ін. дошкільний період є сензитивним для розвитку особистості дитини. На протязі усього дошкільного періоду інтенсивно розвиваються психічні функції, формуються складні види діяльності, закладаються основи пізнавальних здібностей. У цьому ж віці активно формують особистісні механізми поведінки, формується самосвідомість у формі адекватної оцінки особистісних якостей, засвоюються норми і форми поведінки через становлення внутрішньої саморегуляції вчинків.

Як комплексна якість особистості толерантність формується у різних сферах життєдіяльності дошкільника: сімейно-побутовій, навчально-виховній, дозвіллевій, кожна з яких має свій потенціал і специфіку впливу на дитину. Завдяки цьому оточення дошкільника можна розглядати як простір для формування толерантності дитини та міжетнічної толерантності. оскільки базова культура дитини формується завдяки її спілкуванню з людьми різних національностей, що не є новим для такого міста як Одеса.

Отже, сутність проблеми формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку визначає протиріччя між: потребами сучасного суспільства до особистості, яка здібна побудувати стосунки з іншими людьми на толерантній основі та недостатнім цільовим використанням цієї можливості, як у практиці дошкільної установи, так і сім'ї, а також необхідністю інтенсифікації процесу виховання міжетнічної толерантності в системі дошкільної освіти і відсутністю наукових розробок та педагогічних технологій.

Метою даного дослідження є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності застосування програми, спрямованої на формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Об'єктом дослідження є формування толерантності дошкільнят.

Предмет дослідження - формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Відповідно до мети дослідження сформульовано такі **завдання**:

- 1) Зробити теоретичний аналіз наукових досліджень з проблеми міжетнічної толерантності у дітей дошкільного віку.
- 2) Вивчити критеріальні характеристики та чинники міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку.
- 3) Підібрати діагностичний матеріал для визначення рівнів міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.
- 4) Експериментально перевірити ефективність програми формування міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку.

Вирішення означених завдань та досягнення поставленої мети відбувалось за допомогою **комплексу методів дослідження**: теоретичні методи (аналіз наукової літератури, узагальнення отриманих даних для вивчення сутності, особливостей, умов і чинників формування міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку); емпіричні методи (бесіда, спостереження, тестування); статистичні методи (методи математичної статистики та обробки даних, графічне представлення результатів експерименту, порівняльний аналіз констатувального та контрольного етапів дослідження для отримання даних про динаміку формування міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку).

Психодіагностичні методики: Методика «Дерево» (Дж.Лампен, Д.Лампен); методика «Знайди собі друга» (Р.В.Павелків); методика «Який Я?» (Є.З.Басіна); методика «Кактус» (М.А.Панфілова); методика «Визначення емоційного ставлення» (Н.П.Щербо).

Структура роботи: магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (що налічує 79 джерел українських науковців), додатки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1.Сутність феномену толерантності та етнічної толерантності

Проблема толерантності особистості завжди була і залишається актуальною на протязі багатьох років існування людського суспільства. В сучасних умовах соціальної, економічної і політичної нестабільності сучасного світу проблема етнічної толерантності отримує особливу актуальність і викликає інтерес у представників різних галузей науки і практики.

У психологічній науці існує два терміни: «терпимість» і «толерантність» (від лат. *tolerantia* – терпіння). В.Шапар визначає толерантність (від лат. *tolerantia*-терпіння) як відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу [75, с.495].

Звертаючись до історії зазначеного феномену слід зазначити, що толерантність за всіх часів вважалася людською чеснотою. В багатьох наукових джерелах, зокрема психологічному словнику [75] під цим поняттям мається на увазі терпимість до відмінностей серед людей, вміння жити, не заважаючи іншим, здатність мати права та свободу, не порушуючи права та свободу інших (А. А. Єршов, А. А. Крилов та ін.). (

М.А.Семашко відзначає, що вперше поняття «толерантності» в науковий кругообіг XVIII століття увів французький філософ, економіст і політичний діяч Антуан Луї Клод Дестют де Трасі [59].

Н.Г.Капустіна стверджує, що термін введений в 1953 р. англійським імунологом Пітером Брайяном Медавара для позначення «терпимості» імунної системи організму до пересаджених нестандартних тканин [24]. Пізніше термін став активно використовуватися в медичних науках, де розумівся більш широко. У токсикології та фармакології він означає зниження чутливості до токсичних і фармацевтичних препаратів (наприклад, до наркотиків). В імунології – це повна або часткова відсутність

імунологічної реакції; втрата або зниження здатності організму виробляти антитіла [44].

Психологічна характеристика толерантності включає активну життєву позицію, яка передбачає повагу і розуміння чужих поглядів, культур і індивідуальності. Толерантність не є пасивним прийняттям або поступливістю. До ключових психологічних аспектів толерантності належать емпатія, саморефлексія, здатність до конструктивного діалогу, відповідальність та впевненість у собі. Ці параметри свідчать про те, що толерантність – це можливість давати іншим право жити відповідно до їхніх власних переконань, не порушуючи при цьому своїх власних прав і не вдаючись до соціальної несправедливості.

На етапі сучасності відбулися зміни стосовно даного поняття. В сучасних дослідженнях термін «толерантність» розуміється як визнання за іншими права на повагу їх особистості та самоідентичності [60]; як готовність до прийняття інших логік і поглядів, права на відмінність, несхожість, інаковість; як терпимість по відношенню до поглядів, звичаїв, думок інших (особистостей, груп, суспільств, спільностей, держав тощо).

Толерантність також є основою демократії та прав людини, де нетерпимість у поліетнічному, поліконфесійному або полікультурному суспільстві може призвести до порушення прав людини, насильства та збройних конфліктів. Свідченням цьому є й те, що більш ніж 200 років тому, Вольтер вів запеклу філософську полеміку з релігійною ворожнечею, фанатизмом та несправедливістю. Отже, нетерпимість була у історії людства завжди. Вона є причиною більшості воєн, релігійних переслідувань та ідеологічних протистоянь. Але нетерпимість веде лише до зустрічної нетерпимості, змушуючи своїх жертв шукати форми помсти. Для того, щоб боротися з нетерпимістю, індивід повинен усвідомлювати зв'язок між своєю поведінкою і тим, що відбувається, у першу чергу, у найближчому оточенні.

Звертаючись до поняття терпимого ставлення до оточення, багато хто з дослідників звертав увагу на те, що, знаходячись у людському суспільстві, людина повинна намагатися зрозуміти своє місце серед інших.

Так, Г.Олпорт, говорячи про толерантність людини до оточення, визначав, що для встановлення добрих і щирих стосунків з навколишнім середовищем людина повинна, в першу чергу, знати саму себе, тобто зрозуміти свої переваги і недоліки, і не намагатися у всіх своїх бідах звинувачувати оточуючих; могла відчувати безпеку та бути переконаною, що з загрозою можна впоратися; бути відповідальною до своїх дій та вчинків; визнавати різноманіття думок, висловлювань, відчувати менший дискомфорт у стані невизначеності; не бути схильною до звинувачення оточуючих у своїх проблемах; орієнтуватися на свою особистісну незалежність, а не на належність до зовнішніх інститутів і авторитетів; бути соціально чутливим і виявляти адекватність до суджень оточуючих людей; мати почуття гумору; віддавати перевагу не авторитаризму, а свободі і демократії [42].

У своєму дослідженні, вивчаючи толерантність О.П.Саннікова [6] виокремлює п'ять психологічних підходів до розгляду зазначеного феномену:

- 1) гуманістичний, в якому толерантність розглядається як прояв свідомого, осмисленого та відповідального вибору людини, її власної позиції;
- 2) диверсифікаційний підхід розглядає толерантність як складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен;
- 3) особистісний або психологічний, який свідчить про те, що основою толерантності є цінності, сенси і установки особистості;
- 4) діалогічний, в якому основою є міжособистісна толерантність, тобто особливий засіб взаємостосунків і міжособистісної взаємодії, міжособистісний діалог;
- 5) фасилітативний, який вказує на те, що толерантність не стільки формується, як розвивається, і тому необхідно створити умови для її розвитку[58].

Аналіз сучасних досліджень толерантності дозволяє виділити чотири основні підходи до визначення поняття «етнічна толерантність». Перший підхід – *історико-еволюційний*. Етнічна толерантність тут розглядається як складне особистісне утворення, яке виявляється у терпимості до чужого способу життя, чужим звичаям, традиціям, звичаям, іншим почуттям, думкам та ідеям [66]. Другий підхід – *культурологічний*. Науковець В.І.Шпунтов, як один із представників зазначеного підходу, не погоджується з існуючими визначеннями терміну і вважає, що неправомірно обмежувати дію етнічної толерантності лише рамками міжетнічних відносин. На думку автора, етнічна толерантність – це «терпиме відношення етнічної спільності або окремого її представника до будь-якої інакшості: цінностей, норм, способу життя, поведінки, традицій, почуттів, думок, ідей, переконань» [78]. Третій підхід – *соціально-психологічний*. Сутність його полягає у розумінні етнічної толерантності як соціально-психологічної установки. Четвертий підхід – *етнопсихологічний*. В межах цього підходу такі дослідники, як Г.У.Солдатова, Л.А.Шайгерова, О.Д.Шарова міжетнічні стосунки розглядають як найбільш складну сферу суспільних відносин.

Звертаючись до даних досліджень можемо говорити про те, що поняття етнічної толерантності можна визначати, як терпиме ставлення до представників інших етнічних груп, їхнього способу життя, традицій, звичаїв, світогляду та цінностей. Вона є комплексом установок, який може виявлятися на особистісному та груповому рівні. Види етнічної толерантності включають різні аспекти, такі як: терпимість до інших культур, національних особливостей і способу життя, прийняття чужої думки і поведінки.

Враховуючи ці означення, О.В.Вдовіченко розглядає етнічну толерантність як поблажливе ставлення однієї етнічної групи до іншої [8].

Хочеться звернути увагу на той факт, що феномен етнічної толерантності в Україні характеризується суперечливістю: за наявності значного етнічного різноманіття (22% населення – національні меншини),

соціологічні опитування показують, що більшість громадян (75%) оцінюють етнічну ситуацію як напружену та конфліктну. Це свідчить, що толерантність перестала бути домінуючою рисою, і етнічні відносини залишаються складними. Тобто, населення України перенасичене представниками національних меншин, що і є передумовою розвитку етнічної толерантності. Цей феномен свідчить про те, що попри історичне співіснування різних етносів, рівень реальної толерантності залишається низьким, і етнічні відносини характеризуються як проблемні.

Загалом, звертаючись до характеристик понять «толерантність» та «етнічна толерантність» можемо говорити про те, що етнічна толерантність розуміється не просто як відсутність негативного, а скоріше, як наявність позитивного чи приватного ставлення до іншої етнічної групи, тобто, як готовність контактувати з представниками цієї групи такими, якими вони є, при збереженні, однак, позитивного ставлення до своєї групи. Зберігаючи таке позитивне ставлення, особистість виявляє активність у взаємодії стосовно усіх сторін, що включені у взаємодію і відмовляється від нав'язування своєї точки зору одній із сторін. Таким чином формується толерантне ставлення до окремих осіб та до групи в цілому.

Звичайно, говорячи про толерантне, терпиме ставлення до оточення не можна означити і протилежні погляди. Протилежним типом взаємовідносин етносів та його культур є інтолерантний тип відносин. Він ґрунтується на неприйнятті та нетерпимості культурних особливостей інших народів. Відповідно нетерпимість і неприйняття чужої культури породжують прагнення її придушення, приниження чи знищення, відмову у праві існування тому, хто дотримується інших поглядів і переконань. У деяких дослідженнях звертається увага на те, що перелік практичних проявів та форм інтолерантності досить різноманітний: від звичайної неввічливості та роздратування до етнічних чисток, геноциду та умисного знищення представників іншої культури. З широкого діапазону проявів інтолерантності найбільшого поширення у минулому та сьогоденні набули «етноцентризм»,

«ксенофобія», «націоналізм», «культурний геноцид»[9]. Від того, як складаються відносини між людьми, чи є певна повага між меншинами, чи відбувається поважне ставлення до людей інших національностей, які живуть у даному суспільстві, залежить те, яким буде дане суспільство, чи має право воно на подальший розвиток та існування. Так, М.І. Лендел та Т.Д.Щербан вказують на той факт, що вивчення поняття толерантності в межах етнічної психології Н.М.Лебедева пов'язує з тим, що етнічна толерантність є основоположною запорукою мирного існування суспільства [32].

Продовжуючи вивчення специфіки взаємодії людей різних національностей у одному суспільстві, прийняття їх рішень та дій, намагаючись визначити специфіку ставлення людей в різних ситуаціях один до одного, Л.Г.Почебут у своєму дослідженні визначає рівні етнічної толерантності, надаючи кожному з них об'єктивні характеристики: високий позитивний; середній позитивний; нормальний; середній негативний; високий негативний [46, С. 222-251].

Ю. П. Івкова розуміє етнічну толерантність як соціально-психологічну характеристику, що виявляється у ступені прийняття/неприйняття представників інших етнічних груп. Розглядаючи етнічну толерантність як комплекс установок, автор виділяє у її структурі такі компоненти:

- когнітивний (уявлення про інші етнічні групи, їхню культуру, міжетнічні відносини; знання про феномен толерантності, права людей, незалежно від етнічної приналежності);
- емоційний (ставлення до інших етнічних груп);
- поведінковий (конкретні акти толерантного/ інтолерантного реагування, що виявляється у прагненні спілкуватися /дистанціюватися / демонструвати агресію чи відкритість щодо представників інших етнічних груп) [22].

Проведені різноспрямовані дослідження в напрямку міжособистісних стосунків людей визначають особливості етнічної толерантності, що дає можливість визначити її детермінанти. Так, за аналізом результатів вивчених наукових робіт можна спершу говорити про те, що саме впливає на

визначення рівня толерантності/інтолерантності у відношеннях між людьми.

Це може бути:

- посилення конфліктності в поліетнічному середовищі, що безпосередньо зумовлено хворобливими процесами політичної та економічної трансформації, розпадом традиційної системи загальнолюдських та суспільних цінностей;
- хоч як це не парадоксально звучить, але сама етнічність. На початку будь-якої етнофобії лежить та сама соціально-психологічна структура розрізнення між «нами» і «не-нами», як у основі етнічної самоідентифікації. Але, якщо, іноді це розрізнення носить лише «констатуючий» характер («ми» – такі, а «вони» – інші), то є і оціночний аспект («вони» гірші за «нас», «ми» – жертва «їх» підступів тощо);
- можливий і такий варіант, коли негативне ставлення до інших етнічних груп концептуалізується на рівні державної політики і лише потім через канали засобів масової інформації доноситься до свідомості людей (саме така послідовність «від концепції – до формування фобії» типова для націоналізму, де теоретично «обґрунтовується» етнічна «ненаповненість»).

Наразі, наукові дослідження вказують, що міжетнічна толерантність проявляється у вчинках людей, але формується у сфері їх свідомості і, натомість, тісно пов'язана з етнічною ідентичністю. Усі види гіперідентичності підвищують рівень інтолерантності у міжетнічних установах.

Звертаючись до такого визначення, Г.У.Солдатова виділила ряд характеристик, які властиві особам з величезним переважанням інтолерантних установок:

- 1) у етнічно інтолерантних осіб серед життєвих пріоритетів етнічна група представляє найважливішу статусну категорію, а у етнічно толерантних осіб етнічна приналежність завжди входить у головні соціальні виміри;

2) інтолерантним особам властива вища потреба в етнічній асоційованості, і вони активніше реагують на національні проблеми; більшість із них переконана у необхідності відчувати себе частиною «своєї нації»;

3) інтолерантні особи більш позитивно оцінюють власну етнічну групу та менш позитивно, порівняно з толерантними особами, інші етнічні групи. Це означає, що у них нерідко гіпертрофоване прагнення позитивної етнічної ідентичності, і вони намагаються за рахунок посилення позитивних відмінностей надати більшого статусу своїй групі [66].

Завдяки означеним характеристикам ми розуміємо, що виховання толерантності у людських відносинах є найважливішим стратегічним завданням освітньо-виховного процесу у XXI столітті. Взаємодія дітей через спілкування з дорослим і однолітками є однією з основних сферою їх життєдіяльності. Вона вводить їх у систему різноманітних міжособистісних відносин, які сприяють формуванню моральних якостей особистості та послідовному закріпленню цих якостей у подальшому освітньо-виховному процесі та виконанні трудових навичок.

Вияв толерантності можливий завдяки формуванню основних моральних якостей – совісті та обов'язку. З дитинства формування образу толерантної особистості пов'язано найважливішими характеристиками, що віддзеркалюють психолого-етичні лінії людських відносин: гуманність, рефлексивність, свобода, відповідальність, захищеність, гнучкість, впевненість у собі, самовладання варіативність, перцепція, емпатія, почуття гумору [2].

Натомість формування толерантності у колективі, який складають представники різних національностей, зумовлено в першу чергу позитивним ставленням і повагою до усіх членів колективу. Психологічними дослідженнями визначено певні напрямки педагогічної діяльності, спрямованої на формування етнічної толерантності:

1. Активізація інтересу до життя та діяльності різних культурних, національних, конфесійних, соціальних груп та виховання адекватного сприйняття їх своєрідності.
2. Формування цілісного уявлення про теорію та практику толерантного спілкування та взаємодії.
3. Пропаганда загальнолюдських цінностей, заснованих на здобутках світової культури.
4. Виховання етичних та правових норм поведінки у міжособистісному спілкуванні.
5. Розвиток здатності до прогнозування конфліктних міжособистісних ситуацій та їх запобігання.
6. Виховання культуротворчих здібностей у толерантному спілкуванні, що спираються на вміння привласнювати та перетворювати накопичений людством світовий досвід [3].

Отже, аналіз наукових досліджень свідчить про те, що на соціокультурний розвиток сучасної людини дедалі більше впливають етнічні аспекти, що визначаються сучасними умовами існування українського суспільства, де домінують міграційні процеси. Натомість, освітньо-виховний процес підростаючого покоління зумовлено пошуком ефективних методів формування національної ідентичності при прояві етнічної толерантності. Освітнє середовище сучасних дошкільних закладів набуває різноманітних відтінків полікультурності, що передбачає у дітей готовності до конструктивної взаємодії з людьми різних етнічних культур та ціннісного ставлення до людей.

1.2. Специфіка формування етнічної толерантності у дошкільників в

Проблема міжетнічної толерантності завжди була, є і буде актуальною, оскільки вона висвітлює найважливіші проблеми людства у сьогоденні. Освітньо-виховний процес, починаючи з дошкільного дитинства, має сприяти тому, щоб, з одного боку, дитина усвідомила свої коріння і тим

самим могла визначити місце, яке вона займає у світі, а з іншого - дорослі прищеплюють їй повагу до інших культур.

Толерантність є певною світоглядною і морально-психологічною установкою особистості на те, якою мірою їй приймати або не приймати різні, насамперед чужі, ідеї, звичаї, культуру, норми поведінки і т. д. Основна її суть - терпимість. Ця якість може бути властива не лише окремій особистості, а й конкретному колективу, тій чи іншій соціальній групі, суспільству загалом [3]. Толерантність, яка формується у дошкільному віці, це здатність дитини приймати інших без упереджень, поважати їхні відмінності, співчувати та співпрацювати. Це означає прийняття однолітків такими, якими вони є, незалежно від їхніх зовнішніх даних, а також вміння спільно грати та вирішувати конфлікти мирно [7].

Етнічна толерантність є здатністю людини виявляти терпіння до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільностей, їхньої поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань і т. д. Зовні етнічна толерантність відображається у витримці, самовладанні, адаптивності. Як певна характеристика особистості вона може бути продемонстрована в різних критичних ситуаціях міжособистісного та внутрішньоособистісного вибору. Цей вид толерантності має ступінь вираженості залежно від наявності у людини певного досвіду спілкування із представниками тієї чи іншої етнічної спільності [5].

За результатами аналізу наукових досліджень ми можемо визначити, що етнічна толерантність формується безпосередньо у міжнаціональному спілкуванні. Міжнаціональне спілкування може бути охарактеризоване як вид соціального спілкування, що обумовлений основними сферами взаємодії народів, їх економікою, політикою, наукою, культурою, мовою та мовленням. Саме у такій взаємодії виявляються усі характеристики ставлення людей один до одного та отримують становлення певні етичні правила.

Фактори формування етнічної толерантності включають соціально-економічні та політичні умови, такі як економічна ситуація, яка може як зближувати, так і роз'єднувати людей та політична обстановка, що формує спільні цілі чи «ворога». При цьому велике значення мають і відіграють ключову роль особистісні якості, такі як емпатія, рефлексія та здатність до встановлення позитивних відносин.

Міжетнічна толерантність проявляється у вчинках, але формується у сфері свідомості та тісно пов'язана з таким соціально-психологічним фактором, як етнічна ідентичність [1, с. 208]. Як і ідентичність загалом, етнічна ідентичність формується у процесі соціалізації. Науковці виділяють кілька рівнів особистісної ідентичності. Перший рівень – особистісно-психологічний. Це рівень, коли відбувається усвідомлення людиною того, хто саме є «Я». Усвідомлення складається у міру участі людини у різних соціальних групах. Цей рівень ідентичності пов'язаний з уявленнями про себе як члена певної групи, і навіть із тими емоціями, що виникають від оцінки цієї ситуації. Другий рівень - соціально-психологічний. Цей рівень визначає те, що уявлення про себе формуються як похідні від усвідомлення людиною своєї причетності до певної соціальної групи. Людині властиво порівнювати свою групу з іншими і поводитися так, щоб уявляти свою групу позитивною у всіх відношеннях. Різновидом соціально-психологічної ідентичності є етнічна ідентичність - усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного етносу [6, с. 132].

Отже, міжетнічна взаємодія та освітньо-виховний процес сприяють розумінню та зниженню різних негативних поглядів на формування етнічно зрілої особистості. А від цього, на наш погляд, залежить і специфіка міжособистісних стосунків.

Етика міжнаціональних відносин є не що інше, як високий ступінь досконалості та розвитку цих відносин. Вони виявляються у міжнаціональних і духовних зв'язках різних народів. Але їх формування відбувається завдяки дотриманню певного морального такту та взаємної

поважності людей різних національностей один до одного, особливостей спілкування та неприпустимості будь-якої зневаги до мови, національних звичаїв та традицій інших народів.

Виховання етики міжнаціонального спілкування бажано формувати вже у дітей дошкільного віку. Дитина повинна поступово, завдяки практиці реального спілкування, відкривати для себе подібності і відмінності оточуючих її людей. Тому мета всіх освітніх установ – не лише ознайомити дітей із різними етнічними культурами, але навчити їх жити у спільноті, де утворюються нові складні культурні конгломерати.

Період дошкільного віку характеризується емпіричним етапом формування толерантності. У певних дослідженнях, спрямованих на вивчення толерантності дітей дошкільного віку, звертається увага на те, що одним з найважливіших завдань працівників ЗДО (вихователя, психолога, корекційного педагога, асистента вихователя, адміністрації) є необхідність навчити дітей дошкільного віку толерантно ставитись один до одного [5]. Реалізація цього завдання вимагає не лише передачу необхідної інформації про відмінності людей у світі, про особливості дітей з різними фізичними та психічними проблемами, про їх можливості та обмеження, про допомогу, яка їм потрібна, але і необхідність сформувати у дошкільника емпатійне ставлення до оточуючих, бажання взаємодопомоги, вміння аналізувати власні вчинки та їх наслідки для інших [4]. Виходячи з цього, важливим є навчання дітей шляхам протистояння насиллю, жорстокості, несправедливості, можливості стати на захист слабшого тощо.

Формування основних показників етнічної толерантності у дошкільному віці цілеспрямовано здійснюється і в полікультурному освітньому середовищі дитячого садка. Таке середовище забезпечує взаємодію та взаємозв'язок кількох компонентів: суб'єктів освітньої діяльності, освітнього процесу, предметно-просторових характеристик та ціннісних засад спільної діяльності. Звичайно, ми розуміємо, що саме від

професіоналізму дорослого, в першу чергу вихователя та його особистісних установок залежить успішність цього процесу.

Психологічна характеристика феномену етнічної толерантності включає повагу та прийняття різноманіття культур, що ґрунтується на відкритості до спілкування, знаннях та свободі думки, совісті й переконань. Це також здатність емпатично розуміти погляди інших людей та не реагувати гостро на негативні обставини, що виявляються у формуванні психологічної стійкості та адаптивності до складних умов.

За результатами того, що викладено вище, можна визначити і ключові аспекти етнічної толерантності. Такими, на наш погляд, є наступні:

-Повага та прийняття. В чому полягає даний аспект? Толерантність передбачає повагу до багатства культур та форм самовираження, навіть якщо вони відрізняються від власних.

-Емпатія та розуміння. Важливою складовою є здатність емпатично розуміти погляди, почуття та досвід інших людей, що формує основу для прийняття.

-Відкритість та спілкування. Для розвитку толерантності необхідні відкритість до спілкування, свобода думки, совісті та переконань.

-Психологічна стійкість. Етнічна толерантність пов'язана з розвитком психологічної стійкості до стресових факторів та зовнішніх впливів, що дозволяє краще адаптуватися.

-Знання. Формуванню толерантності сприяють знання про різні культури, їхню історію та цінності.

Людина, що володіє толерантною свідомістю, стійка психічно і емоційно, у неї низький рівень тривожності, розвинене почуття емпатії, етнічні забобони відсутні, вона відрізняється широтою мислення, розуміє те, що всі люди рівні, у неї активна життєва позиція, вона дисциплінована [10].

Механізмами формування толерантного мислення є інтелектуальний розвиток у дитинстві та осмислення власного етнокультурного досвіду у дорослому віці. Толерантність — це терпимість у значенні «смиренність», а

прагнення - зрозуміти відмінності. Толерантність ширша, ніж просто соціабельність, яка передбачає певну допомогу та підтримку інших людей. Толерантність починається вже з нейтрального ставлення до інших [11, с.121].

Зазначені проблеми, пов'язані з формуванням етнічної толерантності, частково були відображені в роботах Ю.В.Арутюняна, Л.М.Дробіжева, А.А.Сусоколова, В.Д.Виборного, І.І.Калачова, А.П.Садохіна, Т.М.Дробіжевої, В.Р.Саматія та А.В.Селіванова, В.М.Соколова, Г.У.Солдатової. Дані дослідники зробили значний внесок у вивчення теоретичних аспектів етнічної толерантності.

Питання толерантності торкаються і конфліктних ситуацій тоді, коли цінності людини піддаються сумніву, нехтуються або порушуються [33]. Для запобігання конфліктним ситуаціям велике значення має формування етнічної толерантності, що особливо важливо у старшому дошкільному віці, оскільки відбувається початкове формування особистості і зміцнюється усвідомлення своєї етнічної приналежності. Саме тоді на формування етнічної свідомості дітей найбільше впливає дошкільний заклад та сім'я, що цілеспрямовано активізують процес розвитку самосвідомості особистості.

Процес полікультурної соціалізації починається з входження в культуру свого народу, з формування етнічної ідентичності в дошкільному дитинстві, коли дитина спонтанно набуває перші фрагментарні знання про свою етнічну приналежність (Ж. Піаже). У сучасних вітчизняних дослідженнях наголошується, що сьогодні почуття національної належності зароджується у дітей дошкільного віку раніше і вони стають особливо чутливими до національного чинника (А.О.Боронова, Є.К.Суслова, Т.Г.Стефаненко та ін.).

В умовах створення полікультурного простору та орієнтації сучасного суспільства на гуманістичні цінності підростаючої особистості особливої значущості набуває установка людей на побудову безконфліктних взаємин і конструктивне вирішення конфліктів, що виникають. Звідси зростає

необхідність виховання у підростаючого покоління таких особистісних якостей як толерантність та етнотолерантність, які є базою для вирішення міжнаціональних проблем та конфліктів на основі загального позитивного прийняття оточуючих.

Ставлення до людини іншої національності починає формуватися у дитини приблизно з чотирьох років, ґрунтуючись на елементарних проявах міжнародних почуттів, знання людей інших національностей. Більшість дітей старшого дошкільного віку позитивно ставляться до людей різних національностей. Однак мають місце і прояви іншого ставлення: сміх, переляк при зустрічі з людьми інших рас чи національностей, відмова вступати у спілкування з ними. Причинами такої поведінки дітей є дитяча безпосередність, обмежений життєвий досвід, відсутність необхідних уявлень про людей інших національностей і культури спілкування з ними. Саме на цьому життєвому етапі система особистісних морально-ціннісних орієнтацій дошкільника складається під впливом навколишнього суспільства. Дорослі виконують провідну роль становленні особистості дитини, є конкретними носіями суспільних цінностей, які для дитини служать зразками для наслідування.

Дослідження, проведені з дітьми даного вікового періоду свідчать про те, що у дітей старшого дошкільного віку можна виховувати толерантне ставлення до представників інших національностей. Разом з тим, прояв дошкільнятами етнічної толерантності вивчений у сучасній психології та педагогіці недостатньо і майже не ставав предметом спеціального дослідження. Це робить актуальним пошук способів діагностування особливостей прояву етнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, а також вивчення специфіки формування етнічної толерантності у дітей зазначеного віку.

Спілкування з людьми різних національностей – найважливіший засіб та необхідна умова міжнародного виховання дошкільнят. Набуття дітьми досвіду доброзичливих взаємин із однолітками та дорослими різних

національностей цілком можливо завдяки багатонаціональному складу дітей дошкільних закладів. Спостереження за повсякденним життям дошкільнят свідчить про те, що переважна більшість дітей дошкільного віку позитивно ставиться до людей різних національностей. Водночас помічаються і прояви іншого ставлення: сміх чи навпаки, переляк при зустрічі з людьми інших рас або національностей з незвичайними для сприйняття дітей яскраво вираженими зовнішніми особливостями або ж мовленням, тобто, коли людина розмовляє не зрозумілою для дітей мовою. Дитяча безтурботність виявляється в називанні однолітків за національністю, а не на ім'я (іноді з недоброзичливим відтінком), у висловлюванні прямого питання до незнайомої людини. Це питання може бути спрямоване на з'ясування її національності чи расової приналежності, у гучному висловлюванні своїх вражень від несподіваної зустрічі, яка, наприклад, щойно відбулася у громадському транспорті з людиною іншої раси чи національності (та ще й у її присутності!). Причини негативних проявів криються у дитячій безпосередності, дуже обмеженому життєвому досвіді, відсутності необхідних уявлень про людей інших національностей та культури спілкування із ними.

При формуванні етнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку обов'язковими є знання вихователя з даного питання. Що необхідно враховувати педагогу при формуванні у дошкільнят безпосереднього досвіду спілкування з однолітками різних національностей? Вихователь повинен знати, діти яких національностей виховуються в групі, і при рівному доброзичливому ставленні до всіх не забувати це. Якщо хтось із дітей не користується симпатією інших, авторитетом товаришів, йому треба допомогти (бути більш уважним щодо нього, спільно з батьками старанно розвивати його вміння, здібності, помічати досягнення, залучати до справи як помічника, відзначати позитивні якості дитини тощо).

Однією із важливих проблем є та, що дитина іншої національності може недостатньо добре розмовляти, наприклад, українською мовою. А це

може викликати і глузування інших дітей, а у цієї дитини почуття образи. Як бути? Якщо хтось із дітей не зрозуміє, як допомогти товаришу в складній ситуації, не треба поспішати дітям на допомогу, можливо, діти самі знайдуть правильний вихід. В першу чергу, вихователь повинен правильно оцінити те, що відбувається, не залишити поза увагою ситуацію, яка виникла. Наприклад, можна запитати дітей: Скільки мов ви знаєте? Багато хто дасть відповідь, що одну. Тоді педагог повинен сказати: «А наш (наша) ...ім'я дитини, знає дві мови: рідною мовою ... (ім'я дитини) є ... і українська.» Він (вона) добре співає і танцює, читає вірші тощо. А українською ще не завжди говорить правильно, треба їй (йому) допомогти». В іншому випадку можна запропонувати дітям порівняти прислів'я українські та прислів'я (за національністю дитини), щоб переконати їх у мудрості обох народів. Якщо діти соромляться говорити рідною мовою, то вихователь повинен попросити їх прочитати вірші, заспівати пісню мовою свого народу, обов'язково відмітити, що ця мова по-своєму гарна.

У групі дошкільного закладу, якщо міжнародне виховання здійснюється систематично та цілеспрямовано, поява в групі дитини іншої національності, що погано розмовляє українською, викликає у дітей позитивну реакцію – інтерес та доброзичливість. Адже вони вже знають, що в кожного народу своя мова. Виховання етики міжнаціонального спілкування у дітей старшого дошкільного віку можливо за допомогою різних засобів.

Так, до засобів виховання толерантності можна віднести традиції; спілкування; застосування художньої літератури; казки; прислів'я та приказки; національні ляльки; рухливі ігри з використанням національних атрибутів; твори мистецтва та ін. Всі ці засоби застосовуються у повсякденній діяльності дітей, що спонукає до подальшого формування етнічної толерантності дітей, виявляючись у міжособистісних стосунках.

Міжособистісні відносини – це не лише відносини між групами (суперництво чи співробітництво). У цю галузь включаються і відношення до груп, які проявляються в уявленнях про них – від позитивних образів до

забобонів. Дуже важливий вклад у розуміння таких відносин вносить інформація, яка розповсюджується засобами масової комунікації і яка створює так звану «іншу реальність» в суб'єктивному світі людини.

Міжгрупові стосунки – це стосунки між групами, в тому числі між етнічними спільнотами, тобто стосунки, об'єктом і суб'єктом яких є групи. Але деякі психологи визначають міжгрупові стосунки як стосунки між індивідами як представниками конкретних груп. Такої точки зору дотримується британський психолог Х.Теджфел, який усі стосунки між людьми розташував на континуумі, полюса якого складають міжособистісні стосунки і міжгрупові стосунки між представниками конкретних і чітко розпізнаваних груп [82].

Насправді, будь-які відношення одного індивіду як представника групи до іншого індивіду як представника іншої групи отримує «особистісну» зафарбованість, що неминуче породжує такий предмет дослідження як міжособистісні стосунки, в основі яких обов'язково закладено поняття особистісної ідентичності. Етнічна ж ідентичність пояснюється належністю усвідомленості людиною своєї приналежності до певного етносу чи етнічної групи, що формується під впливом таких факторів, як загальна історія, культура, мовлення, територія, традиції і генетичні зв'язки.

У структурі етнічної ідентичності, як вважає Т.Стефаненко, виділяються наступні компоненти:

- Когнітивний (знання, уявлення про особливості особистої групи і усвідомлення себе її членом на основі етнодиференційованих ознак).
- Афективний (почуття приналежності до групи, оцінка її якостей, відношення до членства в ній) [67].

В.Б.Євтух у книзі «Етносоціологія: довідник» виокремлює ще й поведінковий компонент. Авторка надає характеристику структурним компонентам етнічної толерантності наступним чином:

- Когнітивний компонент етнічної ідентичності відповідає за здібність дитини структурувати інформацію про етнічні характеристики.

- Афективний (емоційний) компонент етнічної ідентичності відображає відношення до особистості етнічної спільності, проявляється в етнічних аттитюдах. Позитивні аттитюди включають задоволеність членством в етнічній спільності, бажання належати їй, гордість за досягнення свого народу.
- Поведінковий компонент етнічної ідентичності розуміється як механізм прояву себе як члена етнічної групи, «побудова системи стосунків і дій в різних етноконтактних ситуаціях»[16].

Тобто, за досконалими результатами аналізу наукових досліджень В.Б.Євтуха, ми можемо підсумувати, що : поведінковий компонент- це прояв належності до етносу через вчинки, дії та реакції дитини на оточуючий світ. Він включає в себе дотримання традицій, звичаїв, участь в етнічних заходах і використання мовленнєвого аспекту, а також діяльнісний аспект відношень людини до своєї етнічної групи, наприклад, через норми поведінки, які прийняті в етносі. Когнітивний компонент включає в себе знання про свій етнос, його культуру, історію, мовлення , традиції. Емоційний компонент включає емоційне відношення до своєї етнічної групи, гордість за неї, відчуття приналежності та солідарності з її членами.

Висновки до першого розділу.

Аналіз наукових досліджень дозволив визначити специфіку терміну «толерантність», який став досить важливим об'єктом багаточисленних досліджень в українській психології. Враховуючи той факт, що цим термін доволі серйозно користуються і філософи, і культурологи, і політологи, педагоги, екологи, психологи, то він, виходячи з основного предмету, який розглядається певною наукою, має свою специфіку, що полягає в багатогранності і багатозначності. Формування етнічної толерантності розпочинається досить інтенсивно у старшому дошкільному віці, оскільки відбувається початкове формування особистості і зміцнюється усвідомлення своєї етнічної приналежності. Саме в цей період на формування етнічної

свідомості дітей найбільше впливає дошкільний заклад та сім'я, що цілеспрямовано активізують процес розвитку самосвідомості особистості. Але самосвідомість особистості, її «Я» як морально-психологічний і світоглядний стрижень, як найважливіший чинник її індивідуальності й активності неможливі поза міжособистісним спілкуванням. Міжособистісне спілкування розглядається дослідниками не тільки як зовнішня детермінанта діяльності особистості, а й як внутрішнє джерело її активності, інтеріоризоване в «Я», як її власний зміст і практична активність, спрямовані на взаємне регулювання і зміну свідомості та поведінки партнерів по спілкуванню.

Саме завдяки участі дітей в міжособистісних стосунках формується і етнічна толерантність, яка з дошкільного віку закладає можливість вибору різноманітних варіантів поведінки, різних способів діяльності, адекватних конкретним суспільним відносинам і тим умовам, в яких вони реалізуються.

Завдяки вибору поведінки або різновиду діяльності, дитина старшого дошкільного віку встановлює нові зв'язки з іншими дітьми та дорослими людьми, що і формує етнічну толерантність. Завдяки своїй здатності приймати інших без упереджень, поважати їхні відмінності, дошкільник вміє співчувати, співпрацювати, виявляти певну активність, спрямовану на взаємодію з представниками інших етнічних груп, яка виявляє готовність до співпраці та діалогу. Це означає прийняття однолітків такими, якими вони є, незалежно від їхніх зовнішніх даних, а також вміння спільно грати та мирно вирішувати певні непорозуміння.

Етнічна толерантність і формується завдяки відкритості до спілкування та інших форм самовираження, а також уникнення негативізму і ворожих реакцій дітей на інакше етнічне оточення. Дослідники виокремлюють і певні критерії етнічної толерантності. Ми дотримуємось тих критеріїв, які були виділені В.Б.Євтухом : когнітивного, емоційного, поведінкового. Зазначені критерії визначають комплексний підхід до формування етнічної

толерантності дітей старшого дошкільного віку, формуючи основи для розвитку у дітей емпатії, поваги та прийняття інших людей.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація, методи та проведення дослідження

Дослідження проведено на базі ОДЕСЬКОГО ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ «ЯСЛА-САДОК» №265 ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ. Приймали участь у дослідженні 20 дітей старшого дошкільного віку.

Проведення дослідження передбачало декілька етапів. Так, на першому, підготовчому етапі була проведена наступна робота: відбувався збір наукових досліджень з проблеми толерантності та етнічної толерантності дітей дошкільного віку; проведено ґрунтовний аналіз відібраних літературних джерел; за результатами наукових досліджень сформульовано гіпотетичне припущення стосовно того, що формування етнічної толерантності у дітей дошкільного віку потрібно починати ще з раннього дитинства; визначено мету роботи, завдання, об'єкт і предмет дослідження, підібрано та апробовано валідний та надійний діагностичний інструментарій.

Другий, експериментальний етап роботи спрямовано на проведення діагностування дітей, які приймають участь у дослідженні. До речі, групу

дітей (N=20), які приймали участь у дослідженні, було розподілено на дві підгрупи – контрольну (КГ) (N=10, віком 5-6 років) і експериментальну (ЕГ). (N=10, віком 5-6 років). За отриманими діагностичними результатами у роботу з дітьми експериментальної групи (ЕГ) було впроваджено Програму формування етнічної толерантності. За результатами проведеної роботи було проведено вторинне діагностування дітей експериментальної групи за допомогою спектру методик, які застосовувалися на попередньому констатувальному етапі при діагностуванні дітей контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп.

Третій, останній етап психодіагностичного дослідження присвячено кількісному опрацюванню отриманих діагностичних даних, за критеріями (когнітивний, емоційний, поведінковий) проведено порівняльний аналіз отриманих даних до і після застосування Програми формування етнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. За результатом проведеного дослідження, кількісного та якісного опрацювання отриманих результатів сформульовано адекватні висновки.

Для проведення діагностування на констатувальному та контрольному етапах дослідження нами було використано наступний психодіагностичний інструментарій:

- 1.Спостереження.
2. Бесіда.
3. Методика «Дерево» (Дж.Лампен, Д.Лампен).
4. Методика «Знайди собі друга» (Р.В.Павелків).
5. Методика «Кактус» (М.А.Панфілова)
- 6.Методика «Визначення емоційного ставлення» (Н.П.Щербо).
7. Методика «Який Я?» (Є.З.Басіна).

1.Отже, початок нашого дослідження було присвячено *спостереженню* за спілкуванням дітей старшого дошкільного віку зі своїми однолітками, людьми більш старшого віку, маленькими дітьми. Для того, щоб отримані дані про особливості міжособистісних стосунків з іншими дітьми та

дорослими були більш насиченими, ми вирішили отримати якомога більше інформації стосовно представників нашої вибірки, тобто старших дошкільнят.

Звичайно, проведення спостереження може бути доволі простим, але, насправді, це складний метод психологічного дослідження. Спостереження обов'язково включає чітко поставлену мету і розроблену схему спостережень; об'єктивність, що передбачає опис самого факту, за яким відбувається спостереження – дії, фази або емоційної реакції дитини, а не суб'єктивного розуміння спостерігачем тієї ситуації, яку бачили; систематичність спостережень, оскільки в епізодичних спостереженнях можна виявити не характерні для дитини моменти, а тимчасові, які залежать від її ситуативного психічного стану. Обов'язковою умовою є спостереження за природною поведінкою дитини, при цьому дитина не повинна знати, що за нею спостерігає доросла людина, інакше поведінка її зміниться [57].

За результатами спостереження хочеться відмітити цікаві факти, що стосуються спілкування дітей з однолітками. Оскільки спостереження відбувалося під час прогулянки, то можна було відмітити наступні факти. Діти всієї групи з діловою спрямованістю організовували сюжетно-рольові ігри, з задоволенням грали з вихователькою у рухливі ігри. Під час вербального спілкування було відмічено факт нагадування дітьми один одному про те, що наша рідна мова – українська, тож потрібно спілкуватися і під час прогулянки саме українською.

Під час одного із спостережень за іграми дітей під час прогулянки ми звернули увагу на двох дітей, які зовсім не приймали участі у спілкуванні з дітьми групи. Від виховательки ми дізналися, що ці двоє – брат і сестра, новенькі, тільки-но переїхали до України з Румунії. Вони зовсім не знають української мови, тому труднощі із спілкуванням у них виникли відразу. Їм складно було щось запитати або про щось дізнатися. Їх ніхто не розумів, і діти групи почали виявляти стосовно них негативні емоції, оскільки була відсутність можливості вирішити питання за допомогою мовлення. Почали

виникати непорозуміння і, навіть, дійшло до бійки. У групі з'явилося масове незадоволення тим, що відбувається. Ми поспілкувалися з вихователькою і вирішили, що з цього приводу потрібно обов'язково поспілкуватися з батьками новеньких дітей. Після розмови ми дізналися, що діти дуже люблять казки і ми запросили батьків до перекладу казок на румунську мову. Кілька разів мама діток була присутня у групі і допомагала своїм дітям розуміти виховательці, оскільки перекладала текст казок, щоб дітки розуміли, про що йдеться. У свою чергу, батьки, відчувши, що у дошкільному закладі до дітей ставляться з великою уважністю, подарували дитячому садку статуетки, які виконані в національному стилі. Подарунок батьків новеньких дітей став прикрасою групи.

Завдяки вирішеній ситуації ми помітили, як у дітей групи почало пробуджуватися почуття національної самосвідомості. І це стало помітним у міжособистісному спілкуванні дітей.

Вирішення зазначеної ситуації і спостерігаючи за подальшою поведінкою дітей групи, які з задоволенням приймали вже у гру дітей, що переїхали з Румунії, спонукало нас до більш тісного спілкування з дітьми. Ми розуміємо, що спостереження за дітьми дошкільного віку під час їх ігор не дає повної картини тих стосунків, які складаються між дітьми різних національностей і можливостей прояву толерантного/ інтолерантного ставлення до дітей інших національностей. Тому ми планували провести бесіду, щоб більш тісніше поспілкуватися із дітьми. Від виховательки ми дізналися, що у групі, де нам великодушно надали дозвіл провести експериментальне дослідження, є ще діти інших національностей. Але усі дошкільнята спокійно між собою спілкувалися, оскільки усі вони народилися в Одесі, вільно володіють українською мовою і ніхто ніколи не приділяв увагу питанню того, якої національності кожна дитина.

2. Другим кроком нашого дослідження було застосування *бесіди*. Як відомо, бесіда є одним із основних методів психологічного дослідження. Проводять бесіду за задалегідь підготовленою схемою, попередньо

визначивши питання. Відомо, що залежно від характеру дослідження бесіда може бути більш стандартизована, коли попередньо фіксують питання, що підлягають висвітленню, або менш стандартизована (вільна, пошукова), коли вона є першим етапом дослідження, забезпечує уточнення його плану і технології. Недолік бесіди, як метода психологічного дослідження – необхідність особи, яку досліджують, відповідати на незручні для неї запитання, що іноді змушує її давати неточну, необ'єктивну відповідь [57].

Таким чином, питання, які ми заздалегідь продумали, стосувалися безпосередньо знань дитини щодо розуміння поведінки, дій, вчинків дітей, які знаходяться у групі. Під час бесіди ми спілкувалися з кожною дитиною окрему, спілкуючись з нею за наступними питаннями:

1. Що тобі подобається в людях, які є поруч з тобою?
2. Що тобі не подобається в них?
3. За що ти любиш батьків?
4. За що ти любиш друзів?
5. За що ти поважаєш вихователів?
6. За що тебе хвалять інші (друзі, батьки, вихователі)?
7. Кого називають добрим?
8. Як повинен поводитись справжній друг?
9. Чим ти сам собі подобаєшся?
10. Що б ти хотів змінити у собі?

Спілкування за цими запитаннями спонукало нас до подальшого вивчення терпимого, толерантного ставлення дітей до оточуючих однолітків, оскільки за результатами проведеної бесіди ми не отримали вичерпних відповідей. Отож, наша бесіда була доповнена розширеними питаннями стосовно уявлень дітей про національні та культурні особливості людей, що спрямовано на розширення уявлень дітей про раси та етноси. Перед початком індивідуального спілкування з кожною дитиною ми показали усім дітям глобус і розповіли про те, що таким чином представлена наша планета Земля. На ній дуже багато морів, земель, рік, гір. На нашій

планеті є декілька континентів – величезних територій, які мають такі назви: Африка, Америка, Євразія, Австралія. На них розташовано багато країн, в яких живуть люди, що схожі один на одного зовні. Наприклад, у них шкіра відрізняється за кольором. Ми попросили дітей назвати, з яким кольором шкіри вони знають людей. На жаль, дітям складно було відповісти на запитання. Тому ми вирішили спілкуватися з ними далі індивідуально.

-Якого кольору твоя шкіра? Усі називають нас людьми білої раси. А чи знаєш ти, на яких континентах, у яких країнах ще живуть люди білої раси?

-А ти знаєш, що в Африці живуть негри? Їх називають темношкірими людьми африканського походження.

- А в Азії живуть люди з жовтим кольором шкіри.

-Тобі хотілося б погратися з людьми іншої раси? Якої саме?

2. А чи знаєш ти, що на землі живуть люди різних національностей?

-Які національності ти знаєш?

-Чи хотів (-ла) би ти погратися з дітьми інших національностей? Яких саме?

- А як ти думаєш, у які ігри грають ці діти? Якщо тобі довелося б погратися з дитиною іншої національності, то в яку гру ти запропонував би дитині погратися?

3. А чи знаєш ти, що в різних країнах люди по-різному відзначають свята?

-Хотів (-ла) б ти дізнатися, як відзначають свята в інших країнах?

-А як ти думаєш, які свята відзначають діти усіх національностей?

До відповідей за даними запитаннями було підготовлено ключ за підрахунку отриманих дітьми балів, що слугувало як кількісному, так і якісному аналізу отриманих даних.

Ключ до даної бесіди, що розкриває особливості когнітивного критерію (див. Розділ 1) етнічної толерантності, як прояву етнотолерантних установок кожної опитаної дитини, передбачав наступні підрахунки та проведення інтерпретації:

1 бал – уявлення відсутні, інколи помилкові або ситуативні, безсистемні, дитина не виявляє прагнення до їх розширення;

2 бали – уявлення про расові, національні і культурні особливості людей усього світу відсутні або дуже фрагментарні, уявлення про національний склад людей, які живуть на Україні та про національності своїх родичів та друзів, друзів своїх батьків знаходяться у дітей на стадії становлення, формалізовані, не усвідомлені, отримані виключно з життєвого досвіду, не системні, дитина виявляє ситуативне бажання доповнити свої знання, іноді запитуючи експериментатора;

3 бали- уявлення більш повні, але недостатньо систематизовані, засновані особистим досвідом і досвідом перегляду телепередач, відеороликів, рідше – літературним досвідом; дитина прагне до отримання нових знань, задаючи експериментатору запитання, намагаючись дізнатися у нього про справедливість свого запитання, закликаючи його до обговорення деяких питань, висловлюючи особисту думку.

Відповіді усіх дітей групи фіксувалися, за допомогою ключа і потім аналізувалися, отримуючи певну інтерпретацію.

Аналізуючи відповіді дітей, отримані під час індивідуалізованої бесіди, ми продовжили наше індивідуальне спілкування, спрямовуючи свої запитання на отримання знань від дітей стосовно їх уявлень про національності людей, які зараз живуть в Україні, про національні та культурні особливості їх життя, а також з можливістю вивчити інтерес дошкільнят до етнічних проблем. Запитання до бесіди були наступними:

1. Чи знаєш ти, що в Україні живуть люди різних національностей?
2. Які національності ти можеш назвати?
3. Чи знаєш, хто ти за своєю національністю?
4. Чи є у твоїй сім'ї родичі іншої національності? Якої саме?
5. Чи є серед твоїх друзів діти іншої національності? Якої саме?
6. Що ти можеш про них розповісти?
7. Чи хотів (-ла) б ти познайомитись з дітьми іншої національності? Якої?

8. Що ти можеш про них розповісти?
9. Чи хотів (-ла) б ти погратися з дітьми іншої національності? Чому?
10. У які ігри ти хотів би погратися з дітьми іншої національності?

Як і у попередній бесіді, відповіді дітей фіксувалися і оброблялися за допомогою ключа, тим самим визначаючи емоційний критерій етнічної толерантності дітей, тобто прояв їх інтересу до дітей - представників різних національностей, бажання організувати з ними змістовну спільну діяльність :

1 бал - інтерес до етнічної проблеми відсутній, часто проявляється стримано-негативне ставлення до людей інших національностей; дитина не хоче знайомитись і грати з іншими дітьми;

2 бали – ставлення до однолітка іншої національності індиферентне, інтерес нестійкий, змінюється під впливом зовнішньої ситуації, особистих бажань і потреб, в цілому дитина виявляє не яскраво виражене бажання познайомитись і пограти з іноземними однолітками, але при цьому не може мотивувати свою поведінку;

3 бали – інтерес до представників різних етносів виражений достатньо яскраво і підсилюється у процесі спілкування з експериментатором за цією проблемою; дитина виявляє бажання налагодити з різними людьми добрі безконфліктні стосунки, організувати спільну діяльність з дітьми інших національностей (познайомитися і пограти з однолітками інших національностей), при цьому діти мотивують і аргументують свою позицію.

Кількісний і якісний аналіз отриманих даних дозволив нам визначити особливості кожного з критеріїв етнічної толерантності, що представлено у табл.2.1.

Табл.2.1

Результати аналізу відповідей дітей усієї групи під час бесід

№п/п дослідж.	Критерії етнічної толерантності		
	Когнітивний	Емоційний	Поведінковий
1	15%	10%	20%
2	50%	35%	25%

3	22%	18%	15%
4	24%	20%	15%
5	40%	50%	35%
6	38%	42%	30%
7	55%	40%	35%
8	75%	35%	40%
9	20%	15%	20%
10	10%	20%	20%
11	35%	40%	35%
12	24%	10%	20%
13	65%	35%	35%
14	15%	20%	10%
15	55%	35%	30%
16	20%	20%	10%
17	15%	20%	15%
18	10%	15%	15%
19	65%	40%	35%
20	50%	45%	40%

Отже, за результатами, представленими у таблиці, ми бачимо, що рівень розвитку компонентів етнічної толерантності у дітей, які представили вибірку нашого дослідження, різний. Враховуючи різнорівневі показники, ми виокремили групу дітей з високим рівнем прояву компонентів етнічної толерантності. Ці діти у кількості 10 осіб склали контрольну групу нашого дослідження (КГ=10), діти з низьким рівнем прояву показників компонентів етнічної толерантності склали експериментальну групу (ЕГ=10). Тобто, до експериментальної групи включені діти, які отримали низькі результати стосовно прояву компонентної структури етнічної ідентичності. Це представники нашої вибірки, порядковий номер яких за табл. 2.1, наступний: 1, 3, 4, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 18. За отриманими даними до експериментальної групи (ЕГ) увійшли діти за кількістю 10 осіб. Таким чином, різнорівневі характеристики сформованості етнічної толерантності спонукали нас до розподілу усієї кількості дітей на дві групи: експериментальну (ЕГ, N=10) і контрольну (КГ, N=10).

У табл. 2.2. ми представили результати кількісного аналізу вивчення компонентної структури етнічної толерантності дітей старшої дошкільної групи у контрольній групі (КГ) та експериментальній групі (ЕГ) після розподілу отриманих даних.

Табл. 2.2

Результати аналізу компонентної структури етнічної толерантності у представників контрольної групи (КГ) і експериментальної групи (ЕГ)

№ п/п	Критерії етнічної толерантності					
	Когнітивний		Емоційний		Поведінковий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
1		15%		10%		20%
2	50%		35%		25%	
3		22%		18%		15%
4		24%		20%		15%
5	40%		50%		35%	
6	38%		42%		30%	
7	55%		40%		35%	
8	75%		35%		40%	
9		20%		15%		20%
10		10%		20%		20%
11	35%		40%		35%	
12		24%		10%		20%
13	65%		35%		35%	
14		15%		20%		10%
15	55%		35%		30%	
16		20%		20%		10%
17		15%		20%		15%
18		10%		15%		15%
19	65%		40%		35%	
20	50%		45%		40%	

Отже, за даними, представленими у табл. 2.2, ми бачимо яскравий розподіл проявів критеріїв етнічної толерантності у дітей, які увійшли до контрольної та експериментальної груп. Діти, які увійшли до контрольної групи, мають високий загальний рівень етнічної толерантності за усіма критеріями, а у дітей експериментальної групи (ЕГ) рівень етнічної толерантності за усіма критеріальними показниками набагато нижчий.

Наше подальше дослідження спрямоване на вивчення кожного з критеріїв, що визначають перебіг етнічної толерантності. Першочерговим завданням було вивчення когнітивного критерію. Для вивчення даного критерію нами було застосовано методику «Дерево» (Дж.Лампен, Д.Лампен) і методику «Знайди собі друга» (Р.В.Павелків). У даному дослідженні приймали участь діти контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп.

Подальший крок нашого дослідження було продовжено діагностуванням представників контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп за означеними далі методиками.

3. Методика «Дерево» (Дж.Лампен, Д.Лампен).

Проективна методика «Дерево» спрямована на дослідження мотивації дитини. Методика була вперше запропонована на семінарі шкільних психологів в місті Одеса в 1997 році англійськими психологами Джоном і Дайаной Лампен. Методика створена авторами для забезпечення можливості більш повного вивчення особистості дитини як старшого дошкільного, так і молодшого шкільного віку. Методика проводиться з групою дітей. Час, який виділено для проведення методики – 10-15 хвилин. Усім учасникам експерименту пропонуються аркуші з готовим зображенням сюжету: дерево, на якому і поруч з яким розташовуються чоловічки. Кожна дитина отримує лист із таким зображенням (але без нумерації фігурок). Також дітям пропонується інструкція, за якою потрібно розглянути дерево. Звертається увага на те, що на дереві і поруч з ним розташовано безліч чоловічків. У кожного з них різний настрій і вони займають різне положення. Потрібно взяти червоний фломастер і обвести того чоловічка, що нагадує дитині себе, схожий на неї, має такий же настрій. Після цього зеленим фломастером обвести того чоловічка, яким дитина хотіла б бути і на чиєму місці хотіла б знаходитися. Інтерпретація отриманих результатів передбачає обговорення наступних шкал:

- Установка на подолання перешкод.
- Стійкість положення.

- Стомлюваність, загальна слабкість, невеликий запас сил, сором'язливість.
- Мотивація на розваги.
- Відстороненість, замкнутість, тривожність.
- Відстороненість від навчального процесу, занурення у себе.
- Комфортний стан, нормальна адаптація.
- Кризовий стан, «падіння в прірву».
- Завищена самооцінка, установка на лідерство.

Результати діагностування за методикою дерево висвітлені у таблиці 2.3.

Табл. 2.3

Виявлення ступеня комфортності перебування дітей контрольної групи(КГ) і експериментальної групи (ЕГ) у групі однолітків

№п/п	Стан	Кількість дітей		Комфорт	
		КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
1.	Комфортний стан, нормальна адаптація.	5	0	Комфортний стан: кількість осіб	
2.	Завищена самооцінка, установка на лідерство.	2	0	10	3
3.	Завищена самооцінка, але присутнє бажання мати більше дружньої підтримки.	2	0		
4.	Установка на подолання перешкод, прагне до комфортнішого стану.	1	0		
5.	Прагне до комфортнішого стану, але не хоче докладати зусилля зі своєї сторони. Мотивація на розваги.	0	2		
6.	Комфортний стан, але прагне мати менше уваги.	0	1		
7.	Не комфортний стан, почуття відстороненості, відчуженості.	0	4	Не комфортний стан: кількість осіб	
8.	Не комфортний стан. Прагне підтримки.	0	3	0	7

За результатом діагностування за даною методикою ми бачимо ті результати, які досягнуті у процесі вивчення самооцінки, мотивації та психічного стану, який переживають діти експериментальної групи (ЕГ). За даними, поданими у табл. 2.3, можна побачити специфіку переживання дітьми старшого дошкільного віку тих труднощів, з якими вони зустрічаються, безпосередньо у групі однолітків. Серед дітей ЕГ не виявлено тих, хто може мати комфортний психічний стан, адаптуючись до оточуючого середовища (0 дітей). Також не виявлено дітей, які мають завищену самооцінку з установкою на лідерство (0 дітей). Тобто, серед дітей, які увійшли до ЕГ відсутні такі, хто мають впевненість у собі та своїх діях. Табл.2.3 свідчить і про те, що до ЕГ увійшли і такі старші дошкільники, яким не притаманна завищена самооцінка при прояві бажання отримати дружню підтримку. На жаль, ці діти стороняться інших, не виявляють бажання бути у більш дружніх стосунках з дітьми групи. Крім того, результати діагностування продемонстрували і те, що діти експериментальної групи (ЕГ) не хочуть бути більш активнішими, не намагаються долати ті труднощі, які з'являються на їх шляху. Вони не хочуть більш комфортно себе почувати. Можливо, ці діти звикли до такого стану і він їх досить влаштовує. До групи, яка має певні установки на подолання перешкод, виявляє прагнення до більш комфортного стану також не увійшла жодна дитина. Вивчаючи прагнення до більш комфортного стану, але не проявляючи бажань і зусиль щось змінювати у собі, своїх стосунках з оточуючими дітьми, виявляючи лише бажання до розваг та ігор, відзначено двоє (2) дітей з ЕГ. Ці діти, насправді, знаходяться постійно осторонь, якщо йде мова про прояв певних зусиль до виконання поставлених виховательською завдань. Діти не хочуть працювати, лише розважатися. Також у процесі дослідження за методикою «Дерево» нами виявлено 1 (одну) дитину з кількості дітей, що увійшли до експериментальної групи (ЕГ), що постійно ховається за інших. Тобто, це хлопчик, який не хоче притягувати до себе увагу інших. Він намагається весь час бути сам. Можливо, йому, дійсно, так комфортно, але, коли до нього

звертаються діти, щоб погратися разом або ж зробити якусь справу, він відходить убік, не бажаючи навіть спілкуватися. Також за даною методикою виявлено 7 (сім) дітей з відсутністю комфортного стану. Така кількість дітей була для нас, дійсно, дивною, оскільки діти дошкільного віку. Навпаки, прагнуть весь час гратися. Спілкуватися один з одним і завдяки цьому комфортно себе почувати у групі однолітків. Але ці діти, як ми дізналися від виховательки, із сімей ВПО (внутрішньо переміщених осіб). Разом з батьками вони пережили певні страхіння, залишили свою домівку і зараз їм доводиться адаптуватися до нових умов існування. Вихователі намагаються надати їм підтримку у тих переживаннях, які вони відчують, але поки що це дається доволі складно. За результатами діагностування за даною методикою діти і показали саме те, що їм властиво: відсутність комфортного стану, належність почуття відстороненості, відчуженості властиво чотирьом (4) дітям, а прагнуть підтримки при належності не комфортного стану, який їм, скоріше за все, заважає у підтримці міжособистісних стосунків з дітьми групи троє (3) дітей.

Що стосується контрольної групи (КГ), то ми бачимо результати, які дуже відрізняються від результатів дітей експериментальної групи (ЕГ). За даними результатами у жодної дитини не виявлено не комфортного стану. Так, завдяки свої самовпевненості, умінню спілкуватися з іншими, визначати особливості міжособистісних стосунків діти відчують певний комфорт, вони можуть адаптуватися спокійно до будь-якої ситуації. Такий стан виявлено у п'ятих (5) дітей контрольної групи (КГ). Самовпевненість дітей сприяє тому. що вони мають завищену самооцінку, але це не заважає їм бути активними, товариськими, відчувати підтримку і терпимо ставитися до усіх оточуючих, як дітей, так і дорослих. Діти прагнуть бути активними, вони з задоволенням виконують доручення дорослих, з розумінням ставляться до оточуючих дітей, з якими разом знаходяться у групі (2). Також є двоє(2) дітей, які мають таку ж завищену самооцінку, але їм притаманне бажання мати більше дружньої підтримки. Це діти, які хочуть мати багато друзів, але

їх завищена самооцінка і відповідна поведінка не дає можливості їм поводити себе досить адекватно. Також у групі є і дитина, яка прагне до подолання труднощів, які з'являються на її шляху, вона намагається боротися з цими труднощами, спирається на підтримку дорослих, звертається до них за допомогою, але не має можливості самостійно справитися з переживаннями, які супроводжують такий стан. Тобто комфортний стан передбачає легкість спілкування, прояв толерантного ставлення до усіх, хто знаходиться навколо, і навіть до людей незнайомих. Але така дитина прагне комфортнішого стану. оскільки подолання труднощів, скоріше за все, призводить до емоційної напруги, виснаження, що не дає можливості виявляти упевненість у своїх діях. Отже, отримані результати вивчення ступеня комфортності дітей старшого дошкільного віку, дають можливість подальшого вивчення етнічної толерантності, що спонукає до взаєморозуміння з усіма дітьми групи.

Подальше дослідження ми спрямували на вивчення психологічного і емоційного благополуччя дітей старшого дошкільного віку.

4. Методика «Знайди собі друга» (Р.В.Павелків).

Методика спрямована на вивчення емоційного благополуччя дітей старшого дошкільного віку. Методика включає інструкцію, за якою дитині із кружечків різного кольору вибрати той, який найбільше йому подобається (за кольором). Потім дитина повинна сісти на стілець і уявити собі, що цей кружечок – це друг, якому можна говорити про все. Тому дитині потрібно розповісти вибраному кружечку про себе, про свій настрій, бажання, страхи, невдоволення, тривоги. Після цього потрібно фломастером намалювати йому обличчя з відповідним настроєм.

За результатами виконання дітьми завдання відбувається і оцінювання:

10 балів – дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчового кольору; розповідь дитини є емоційно насиченою, дитина весела, оптимістично налаштована; обличчя намальоване з радісним настроєм.

8-9 балів – дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчового кольору; розповідь збагачена емоційними переживаннями, дитина емоційно налаштована; обличчя намальоване з веселим настроєм.

4-7 балів – дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчового кольору; розповідь дитини свідчить про позитивну сторону внутрішнього емоційного стану; обличчя намальоване зі спокійним настроєм.

2-3 бали – дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь свідчить про пригнічений емоційний стан; обличчя намальоване із сумним настроєм.

0-1 бал – дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь дитини свідчить про негативну сторону емоційного життя; обличчя намальоване з тривожним настроєм.

Завдяки отриманій кількості балів визначається і рівень емоційного благополуччя обстежених дітей:

10 балів – дуже високий рівень;

8-9 балів – високий рівень;

4-7 балів – середній рівень;

2-3 бали – низький рівень;

0-1 бал – дуже низький рівень.

За результатами діагностування нами були отримані результати про рівень емоційного благополуччя дітей експериментальної групи (ЕГ), що ми можемо бачити у табл. 2.4.

Табл.2.4

**Результати вивчення рівня емоційного благополуччя обстежених дітей
(N=20)**

№п/п	Рівень емоційного благополуччя			
	КГ		ЕГ	
	Кількість балів	Рівень	Кількість балів	Рівень
1.			8	В
2.	7	С		
3.			4	С
4.			4	С

5.	9	В		
6.	7	С		
7.	7	С		
8.	7	С		
9.			8	В
10.			4	С
11.				
12.			4	С
13.	7	С		
14.			2	Н
15.	3	Н		
16.			2	Н
17.			4	С
18.			4	С
19.	3	Н		
20.	3	Н		

Примітки. 1). Умовні скорочення назв груп: КГ – контрольна група; ЕГ – експериментальна група; 2) умовні скорочення визначених рівнів: ДВ – дуже високий рівень; В – високий рівень; С -середній рівень; Н – низький рівень.

Отже, за результатами, поданими в табл. 2.4, ми бачимо, що діти, виконуючи завдання, виявляли зусилля стосовно виконання завдань, які перед ними були поставлені. В першу чергу, усі завдання спрямовані на формування емоційного благополуччя. А як ми можемо характеризувати емоційне благополуччя дітей старшого дошкільного віку? Це те, що дитина повинна мати, в першу чергу, емоційно - позитивне самопочуття, яке відображає успішність емоційної регуляції стосунків дітей з оточуючими їх людьми. Крім того, позитивно ставитися до оточуючих людей, толерантно ставитися до них, виявляти певну терпимість, поважати дітей і дорослих. Виконуючи завдання, діти уявляли собі друга, з яким дехто спокійно розмовляв, сам із собою сміявся, розповідаючи смішну історію. А хтось зовсім не промовив жодного слова. Так, за результатами, отриманими дітьми, які знаходяться у контрольній групі (КГ), виявлено, що діти мають рівні від середнього (С) до високого (ДВ). Ці дані можуть бути характеристикою того, що обираючи кружечки різного кольору (саме такого, який їм подобався у

даний момент), діти уявляли собі друга, з яким могли як спокійно розмовляти, так і досить емоційно. Іноді розповідь була збагачена емоційними переживаннями, а сама дитина була оптимістично налаштованою, веселою. За результатами ми бачимо, що не лише залежно від обраного кружечка певного кольору залежала оцінка дитини, але й від того, яким чином була сформульована розповідь. Таким чином, діти контрольної групи отримали наступні результати: високий рівень (В) отримала одна дитина, середній рівень (С) – 5 дітей, низький рівень (Н)- троє дітей. Результати, які отримані дітьми експериментальної групи (ЕГ), дещо інші. Діти виконували завдання досить старанно, але не у всіх виходило так, як передбачала інструкція методики. Тому в результаті було отримане наступне: двоє дітей мають високий рівень (В), шестеро мають середній рівень (С) і двоє дітей – низький рівень (Н). Спостереження за виконанням завдань дітьми експериментальної групи дали можливість говорити про те, що виконання ними завдання свідчить про певний баланс між проявом позитивних і негативних емоцій, що включає в себе почуття задоволеності життям, здібність контролювати емоції і мати усвідомлену мету. Загальна характеристика усіх дітей може характеризувати виконання їх завдання на низькому рівні емоційного благополуччя як те, що діти не можуть собі уявити друга, з яким можна було б поспілкуватися. А якщо і уявляють, то спілкуватися їм все-одно складно, вони не знають, що саме їм розповідати, не могли ніяк придумати тему для розмови. А коли вже придумали, ніяк не могли наважитись розповідати. Під час придумування теми для розповіді діти використовували різні емоції, створюючи такий вираз обличчя, неначе перед ними була дуже складна проблема, вирішити яку було просто неможливо. Труднощі, які виникали у дітей, свідчили про пригнічений емоційний стан дітей і те, що друга для спілкування їм знайти досить складно.

Результати, які ми отримали після проведення діагностування за методикою «Знайди собі друга» показали необхідність корекції когнітивного

критерію етнічної толерантності. За результатом аналізу наукових досліджень (див. РОЗДІЛ I), когнітивний критерій етнічної толерантності закладає фундамент для взаємодії дошкільнят з оточуючими людьми, як дорослими, так і дітьми. Розвиненість цього критерію спрямовує формування позитивних стосунків у суспільстві. Тому важливо надавати дітям можливість вивчати ці поняття через спілкування, ігри, практичну діяльність і різноманітні освітні програми, що акцентують увагу на взаєморозумінні та прийнятті різноманіття. У старшій групі дошкільного закладу, відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти, дитина здатна відрізнити знайомих, друзів і незнайомих. При цьому дуже важливим є вміння проявляти повагу та ввічливість до знайомих людей, готовність до спілкування та допомоги, а з незнайомими людьми дитині важливо знати, що необхідно поводитися обережно, стримано, але ввічливо. Старший дошкільний вік – це період, коли дитина виявляє свої можливості для спілкування з людьми різних національностей, віку, статі та соціального статусу [33].

За результатом проведеної діагностичної роботи і отриманням даних, що характеризують різнорівневі показники складових етнічної толерантності ми склали графічне зображення взаємовідносин результатів діагностування дітей за двома методиками. Результати представлені на Рисунку 2.1.

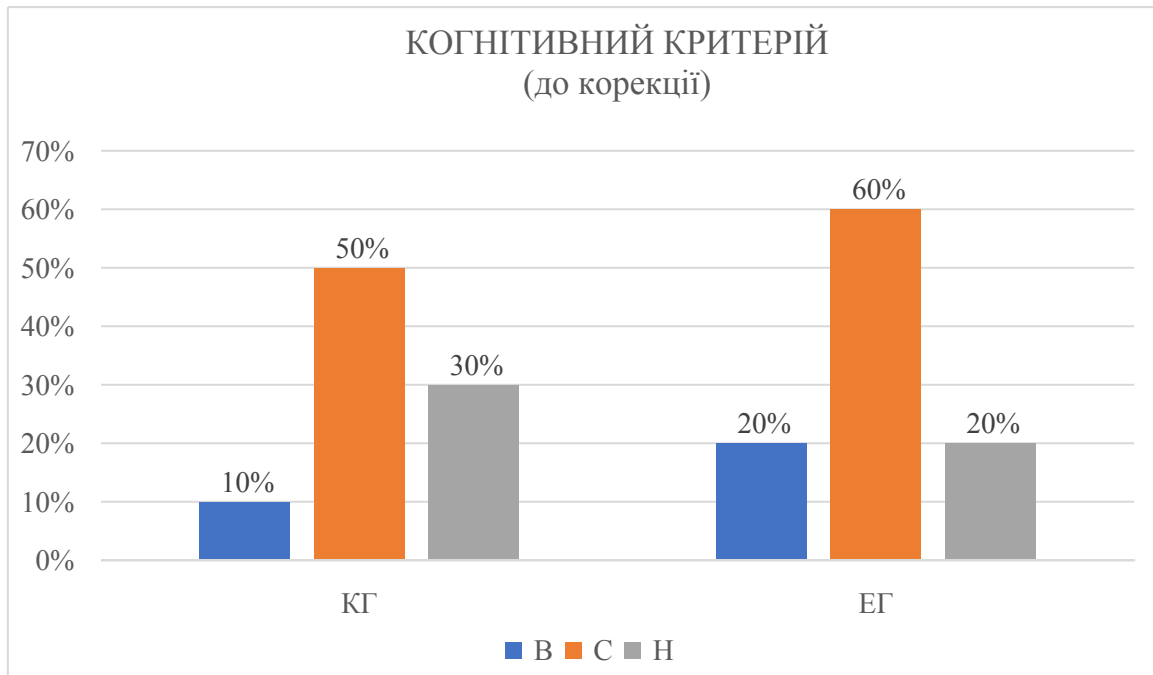

Рис.2.1.Порівняльний аналіз контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп за рівневими показниками когнітивного критерію етнічної толерантності (до застосування формувальної програми).

Візуальний аналіз представленої на рисунку 2.1. діаграми свідчить про особливості рівневих значень, які мають діти обох груп – контрольної та експериментальної за вивченням когнітивного критерію. Належність значень середнього рівня (КГ= 50%; ЕГ = 60%) говорить про те, що дітям обох груп властивий саме цей рівень за когнітивними значеннями, хоча кількість дітей експериментальної групи, які мають середній рівень (60%) трохи перевищує. Стосовно низького рівня, все навпаки (КГ = 30%; ЕГ = 20%). У дітей контрольної групи вміння розуміти і приймати інших дітей нижчі, ніж у дітей експериментальної групи, завдяки чому низький рівень має вищі значення у дітей контрольної групи. Високий рівень дітей контрольної групи (КГ=10%) має загальні значення нижчі, ніж у дітей експериментальної групи (ЕГ =20%). Це відбувається завдяки тому, що деякі діти експериментальної групи краще змогли представити розповідь другові, ніж це зробили дітки з контрольної групи. Тому візуально ми бачимо розбіжності значень, які висвітлюють рівні когнітивного критерію дітей контрольної і експериментальної груп. Якщо робити загальний висновок стосовно

зазначеного критерію, то можемо говорити, що у дітей є певні знання стосовно того, як організувати спілкування з незнайомими (уявними) людьми. Мова йде не лише про однолітків, оскільки, наприклад, за методикою «Знайди собі друга» діти уявляли і дорослу людину. Це були родичі чи друзі батьків, які для дітей виявилися доволі важливими. Одна з дівчаток таким другом назвала свого дідуся, якому розповіла історію про те, як вони з мамою їздили у село до маминої подруги. Під час своєї розповіді діти намагалися враховувати не лише той факт, як вони поводити себе, які дії виконували, але ще й те, як реагували люди, з якими вони спілкувалися. Це говорить про те, що засвоюючи певні когнітивні знання стосовно організації спілкування та взаємодії з оточуючими людьми, діти повинні враховувати і те, як однолітки чи дорослі сприймають інформацію, яка їм надається.

Наступним кроком нашого дослідження було вивчення емоційного критерію етнічної толерантності. Теоретико-емпіричні дослідження свідчать про те, що емоційний критерій є свідченням засвоєння дитиною соціального досвіду, який допомагає дитині соціалізуватися, накопичуючи певний емоційний фонд, орієнтуватися у почуттєвій сфері при розумінні своїх вчинків, своєї поведінки та при взаємодії з оточуючими людьми, як з друзями, так і з незнайомцями. За даним критерієм дитина старшого дошкільного віку може вже користуватися такими емоціями як радість, спокій, подив тощо. У дитини формується почуття гідності, поваги та захищеності, вона вміє виявляти терпиме, толерантне ставлення до оточуючих та емпатію. Встановлення контакту з дорослими або однолітками викликає у дитини радість, а також прийняття, схвалення і підтримку [36].

За результатами досліджень Н.Славіної можемо говорити, що відчуття позитивних емоцій сприяє бажанню з кимось знайомитись, отримувати задоволення від дослідження, пошуку нових вражень, вирішення нових ідей. Дитина виявляє інтерес до навколишнього, що спонукає її до активності і реалізації емоції зацікавленості іншими людьми, що сприяє розширенню уявлень дитини про можливість різних поглядів, різних точок зору, різних

особистих позицій. Це стає фундаментальною засадою формування адекватного ставлення до інакшості [64].

Для вивчення *емоційного критерію* етнічної толерантності ми використали *методику «Кактус» М.Панфілової* і *методику «Визначення емоційного ставлення» Н.Щербо*.

5.Методика «Кактус» - автор М.А.Панфілова. Ця методика спрямована на дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення агресії, її направленості та інтенсивності. Методика призначена для роботи з дітьми дошкільного віку.

Методика полягає у наступному. При проведенні діагностики дитині видається аркуш паперу форматом А4, простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй задають питання, відповіді на які можуть уточнити інтерпретацію. Тобто, після завдання, яке дано дитині «На аркуші паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш», дітям дають запитання:

1. Цей кактус домашній чи дикий?
2. Цей кактус сильно колеться? Його можна помацати?
3. Кактусу подобається, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один або з якою-небудь рослиною по сусідству? Якщо зростає з сусідом, то яка це рослина?
5. Коли кактус підросте, то як він зміниться (голки, обсяг, паростки)?

За результатом відповідей дітей надається інтерпретація, за якою характеризуються наступні складові: агресивність; імпульсивність; егоцентризм; невпевненість у собі, залежність; демонстративність, відкритість; скритність, обережність; оптимізм; тривога; жіночність; екстравертованість; прагнення до домашнього захисту; почуття самотності.

Результати оцінювання малюнків дітей представлені нами у табл.2.5.

Табл.2.5

Співвідношення результатів за показниками методики «Кактус» у дітей

контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп

№п/п	Назва шкал	Середній бал	
		КГ	ЕГ
1.	Агресивність	6,6	6,5
2.	Імпульсивність	5,6	6,1
3.	Егоцентризм, прагнення до лідерства	6,1	4,9
4.	Невпевненість у собі. залежність	4,2	7,4
5.	Демонстративність, відкритість	7,7	6,4
6.	Скритність, обережність	6,6	8,9
7.	Оптимізм	9,0	7,2
8.	Тривога	4,5	8,6
9.	Жіночність	5,6	5,8
10.	Екстравертованість	8,8	4,3
11.	Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності	3,0	6,2
12.	Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності	5,2	3,5

За отриманими результатами ми бачимо розбіжності, які виявлені у дітей кожної з груп. Дані таблиці яскраво свідчать про характеристику тих якостей, які властиві дітям кожної з груп. Найбільші розбіжності виявлено у дітей за такими показниками, як: «Егоцентризм, прагнення до лідерства» - КГ = 6,1, ЕГ = 4,9. Цей показник характеризується розміщенням малюнка на аркуші паперу. Насправді, діти, малюючи кактус, намагалися продемонструвати свої художні здібності і дуже старалися. Тому малюнок, який був намальований дітьми контрольної групи виявився набагато більшим, зображеним в центрі аркуша. Можливо, це відбувалося за рахунок впевненості дітей у своїх силах, намаганні продемонструвати свою незалежність від інших. Також розбіжності виявлені і за показником «Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності» (КГ = 3,0; ЕГ = 6,2). За інтерпретацією, яка надана авторкою методики, характеристика за даною шкалою надається з позиції того, як намальований кактус - у

домашньому горщику чи без нього. Діти з експериментальної групи у своїй більшості малювали кактус у горщику. За їхніми висловлюваннями: «Як у нас дома, стоїть на підвіконні». Таке зображення кактусу і визначило його оцінювання. Розбіжності виявлено також за показником екстравертованості ($KГ = 8,8$; $ЕГ = 4,3$). Отримані значення пояснюють розташованість на малюнку інших квітів. Наприклад, діти контрольної групи малювали поруч з кактусом і квіти, які є в них дома, або ж маму, яка стоїть поруч з кактусом, або когось із членів сім'ї, хто найчастіше доглядає цю квітку. Це свідчить про можливість дитини розширювати свої погляди на навколишнє, сприймати доволі велику кількість предметів одночасно, що виявилось більш властивим дітям контрольної групи. Також нашу увагу викликав і показник тривоги, який теж отримав розбіжності ($KГ = 4,5$; $ЕГ = 8,6$). Так, за характеристиками, які вкладені у пояснення зазначеного показника, діти застосовували внутрішнє штрихування, переривчасті лінії, використовували більшість темних кольорів у варіанті з кольоровими олівцями. Саме ці означення показника і пояснюють такі розбіжності.

6.Методика «Визначення емоційного ставлення» (Н.П.Щербо).

Ця методика призначена для виявлення специфіки дитячих переживань по відношенню до навколишнього, певного емоційного ставлення до людей і до самого себе; самопочуття в мікросоціумі. Для проведення методики автором запропоновано використання схематичних карток – зображень різних емоційних станів (див.ДОДАТОК 1), за допомогою яких дитина здійснюватиме фіксацію своїх почуттів по відношенню до різних явищ навколишнього світу. Умовно всю групу явищ, яку дитині пропонують оцінити, можна поділити на декілька груп: ставлення до інших (дорослих, однолітків); самоставлення, ставлення до різних видів діяльності. При цьому явища, ставлення дитини до яких буде з'ясовуватися, можуть бути різноманітними і носити як узагальнений, так і конкретизований характер.

Під час діагностування дитині пропонується подивитися на те, які обличчя намальовані на картинках і сказати, вони однакові, чи різні. Якщо різні, то чим вони відрізняються?

За результатами оцінювання виборів дитини було оформлено наступну таблицю (2.6).

Табл.2.6

Результати вивчення емоційного ставлення дітей контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп до мікросоціуму

№ п/п	Варіанти дитячих відповідей	Середні значення			
		КГ (бал)	Емоційне ставлення	ЕГ (бал)	Емоційне ставлення
1.	Дуже подобається. Подобається	3,7	Невизначене	3,5	Невизначене
2.	Не знаю. Поки не розібрався (лась). Ще не визначився (лась).	3,2	Невизначене	2,1	Невизначене
3.	Іноді подобається, іноді ні. По-різному. Коли як.	1,5	Амбівалентне	1,4	Амбівалентне
4.	Мені все одно. Мені байдуже. Ніяких почуттів не викликає.	1,3	Амбівалентне	1	Індиферентне
5.	Не подобається. Зовсім (дуже) не подобається.	1,7	Амбівалентне	0,5	Негативне

Отже, за даними, поданими у таблиці 2.6, можемо зазначити, що дітям самотійно, без допомоги дорослих, дуже складно виразити своє емоційне ставлення до ситуації. Так, бачимо, що є певні розбіжності у прояві емоційного ставлення дітьми контрольної і експериментальної груп. Розбіжності ставлення виявлено за п.4. Діти, які входять до контрольної групи виявили амбівалентне ставлення, що може говорити про наявність у дитини суперечливих переживань, глибокого внутрішнього конфлікту. Таке амбівалентне ставлення свідчить про розвиток самооцінки дитини за конфліктним типом. У висловлюваннях дітей експериментальної групи (ЕГ) за цим визначенням ми бачимо індиферентне ставлення, яке вказує на безучасність, байдужість, «заблокованість» пізнавальних та соціальних потреб дитини. З таблиці ми бачимо прояв ще однієї розбіжності за п.5.

Знову діти контрольної групи (КГ) виявили амбівалентне ставлення, а у дітей експериментальної групи (ЕГ) в пріоритеті виявилось негативне ставлення до ситуаційного зображення. Негативне емоційне ставлення свідчить про те, що скоріше за все, досвід, отриманий дітьми експериментальної групи (ЕГ) з даного питання, продемонстрував нерозуміння дітьми емоцій і невміння висловлювати своє емоційне ставлення. До речі, за двома першими пунктами діти обох груп продемонстрували невизначене емоційне ставлення. Це вказує на наявність тенденції до інфантильності в емоційному розвитку дитини, про несформованість адекватного для старшого дошкільного віку рівня усвідомлення емоцій, названого Л.С.Виготським етапом їх «інтелектуалізації», що у свою чергу, провокує соціальну залежність самооцінки дитини і її розвиток здійснюється за конформним типом.

За отриманими результатами з вивчення емоційного критерію ми зробили графічне зображення отриманих результатів, що представлено нами на рис. 2.2.

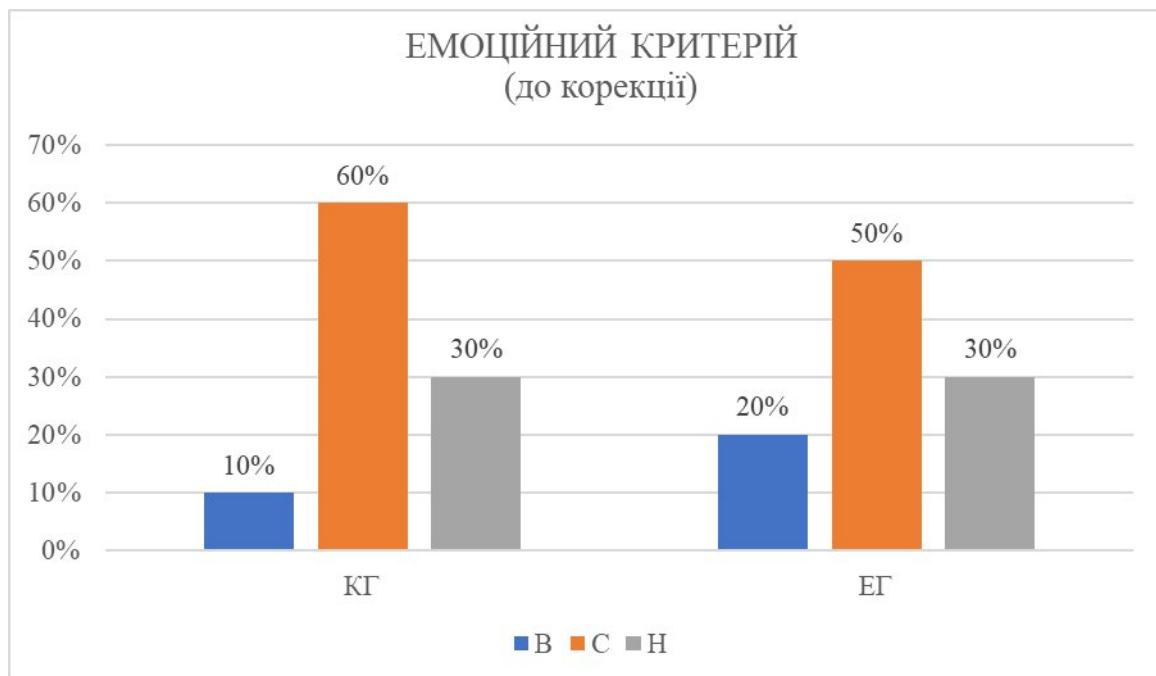

Рис. 2.2. Порівняльний аналіз контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп за рівневими показниками емоційного критерію етнічної толерантності (до застосування формувальної програми).

Отже, за отриманими результатами на рівні констатації ми можемо відмітити той факт, що у дітей контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп висвітлені розбіжності в рівнях прояву емоційного критерію. За даними, які діти отримали під час участі в діагностуванні, розбіжності виявляються у відсотковому відношенні середнього рівня (КГ= 60%; ЕГ=50%) і високого (КГ=10%; ЕГ= 20%). Відсоткові значення низького рівня емоційного критерію у дітей обох груп однакові (КГ= 30%; ЕГ=30%).

Наступним кроком нашого дослідження було вивчення *поведінкового критерію* етнічної толерантності. Поведінковий критерій передбачає дотримання етичних правил контактування, уміння дітей бути уважними при спілкуванні з іншими дітьми та дорослими, вміти дружно і мирно взаємодіяти з дітьми -однолітками та дітьми інших вікових груп. Тобто, діти старшого дошкільного віку повинні вміти сприймати інших людей як суб'єктів спілкування та взаємодії [73].

Для діагностики поведінкового компоненту ми використали методику «Який Я?» автор - Є.З.Басіна.

Ця методика призначена для визначення рівня самооцінки дітей старшого дошкільного віку. Методика передбачає зачитування 10 різних позитивних якостей особистості: чемний, добрий, розумний, чесний, охайний, слухняний, уважний, ввічливий, відповідальний, трудолюбивий. Дитина слухає уважно якості, які називають і оцінює, чи є вони у неї. При цьому фіксуються варіанти відповідей: «так»; «ні»; «іноді»; «не знаю».

Як оцінюються результати, отримані за даною методикою? Відповіді типу «так» оцінюються в 1 бал, відповіді типу «ні» оцінюються в 0 балів. Відповіді типу «не знаю» і відповіді типу «іноді» оцінюються в 0,5 балів. Самооцінка дитини визначається загальною сумою балів, які дитина набрала за всіма особистісними якостями. Максимальний результат – 10 балів.

За результатом отриманих дитиною балів робиться висновок про рівень самооцінки дитини: 10 балів – дуже високий; 8-9 балів – високий; 4-7 балів – середній; 2-3 бали – низький; 0-1 бал – дуже низький.

Результати, що отримані за даною методикою, подано в табл. 2.7.

Табл.2.7

Співвідношення оцінювання своїх якостей дітьми контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп (порівняльний аналіз)

№п/п	Якості особистості	КГ		ЕГ	
		Оцінка (середній бал)	Рівень	Оцінка (середній бал)	Рівень
1	чемний	8,3	В	7,3	С
2	добрий	8,4	В	6,8	С
3	розумний	8,6	В	7,6	С
4	чесний	8,7	В	7,4	С
5	охайний	6,8	С	7	С
6	слухняний	7,9	В	8,1	В
7	уважний	7,4	С	6,4	С
8	ввічливий	6,5	С	7,6	С
9	активний	7,1	С	6,9	С
10	здібний	8	В	7,9	С

Аналіз результатів з оцінювання своїх особистих якостей дітьми продемонстрував те, що отримані результати у дітей контрольної і експериментальної груп відрізняються своїми значеннями. Так, діти контрольної групи продемонстрували найвищі бальні значення за оцінюванням своєї чесності (8,7), а діти експериментальної групи найвищими балами оцінили свою слухняність (8.1). Найнижчі значення за оцінюванням дітей контрольної групи (КГ) отримала така їх якість, як ввічливість (6,5). У дітей експериментальної групи (ЕГ) якість ввічливості має значення доволі високі, порівняно з оцінюванням інших якостей (7,6), а найнижчі значення ними отримано з оцінювання уважності (6,4). Загальна рівнева характеристика на основі вивчення тих значень, які отримали діти обох груп різниться між собою, оскільки загальний рівень (за середньозначущим оцінюванням) контрольної групи характеризує вміння дітей оцінювати себе, аналіз своєї поведінки з іншими дітьми, як високий (В), а діти експериментальної групи змогли оцінити свої якості лише на середньому рівні. Скоріше за все, це говорить про несформованість у дітей

експериментальної групи аналізувати основні моменти своєї взаємодії з оточуючими людьми та неспроможність дітей ставитися до себе з повагою. Такі результати свідчать про уміння дітей контрольної групи взаємодіяти один з одним, з дітьми інших груп дошкільного закладу, вони є більш уважними та толерантними один до одного, оскільки визначають себе, як «чесний» (8,7); «розумний» (8,6); «добрий» (8,4); «чемний» (8,3) і «здібний» (8). Ці якості отримали у дітей контрольної групи найвищий бал і, відповідно, високий рівень. Що стосується пізнання і оцінювання себе дітьми експериментальної групи, то з результатів, представлених у табл. 2.7, ми бачимо, що діти оцінюють себе, як «слухняний» (8,1); «здібний» (7,9); «розумний» (7,6); «ввічливий» (7,9). За значенням балів, які було вираховано, діти експериментальної групи загалом мають середній рівень оцінювання себе, своїх дій, своїх вчинків та своєї поведінки.

Отже, результати вивчення поведінкового критерію ми визначили графічним шляхом.

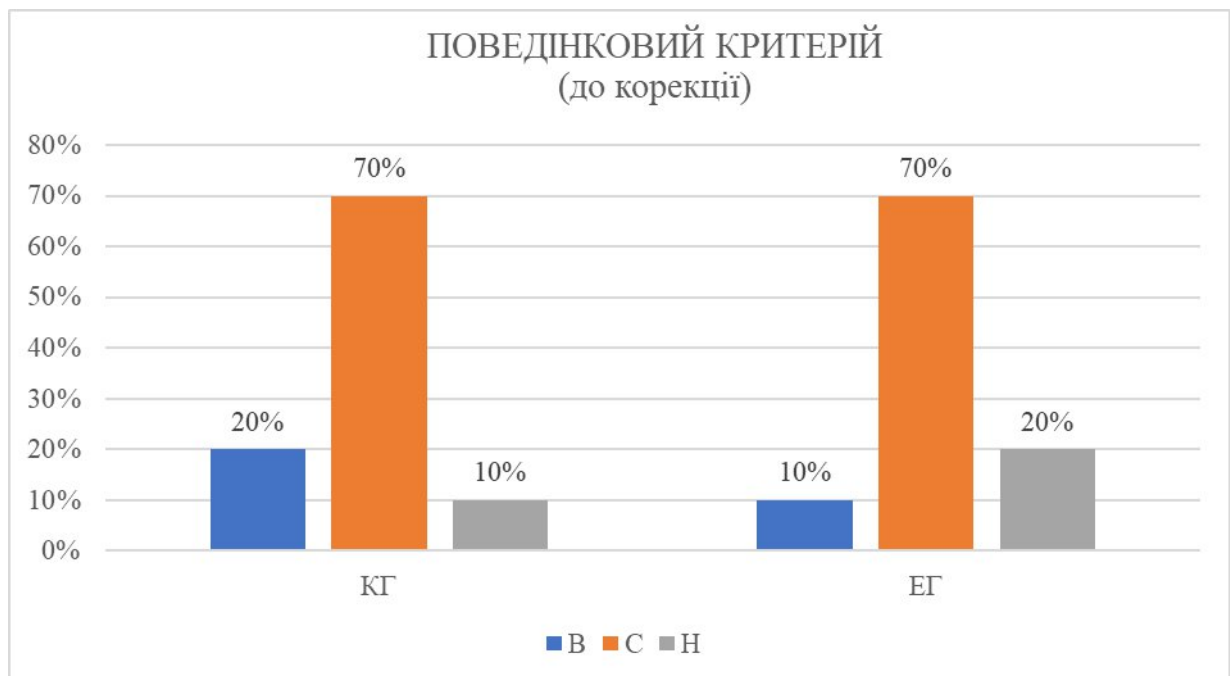

Рис.2.3. Порівняльний аналіз контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп за рівневими показниками емоційного критерію етнічної толерантності (до застосування формувальної програми).

Візуальне зображення отриманих рівневих даних дає нам можливість охарактеризувати деяку різницю, що показало нам опитування. Представлені рівні демонструють прояв однакового значення середнього рівня в обох групах (КГ= 70%; ЕГ=70%), але вказують на різницю у значеннях високого (КГ= 20%; ЕГ= 10%) та низького (КГ= 10%; ЕГ = 20%) рівнів. Таким чином, ми можемо говорити про те, що саме діти, які увійшли в експериментальну групу, демонструють недостатню розвиненість поведінкового критерію, на яку необхідно звертати увагу, допомагаючи дітям формувати етнічну толерантність. А нам відомо, що зазначена якість є однією із ключових цінностей сучасного суспільства, що складає фундаментальну основу для побудови гармонійних стосунків з оточуючими. Що ж стосується взаємодії з однолітками, друзями, близькими дорослими, то дитина у свої дошкільні роки повинна навчитися відгукуватися на їх прохання, допомагати, виявляти турботу, доброзичливість, повагу, чемність, готовність взаємодіяти. Відносно чужих людей дитина дошкільного віку знає, що з чужими людьми не можна бути досить відвертою, а потрібно поводитися з ними обачно, стримано і водночас чемно. Дошкільники вже відкриті для контактів з людьми різних національностей, їх соціального статусу, віку, статі, а при взаємодії з дітьми різних вікових груп старші дошкільнята вже знають, як налагоджувати контактування, як організовувати взаємодію без конфлікту [37].

2.2. Програма формування етнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку

Програма формування етнічної толерантності спрямована на отримання старшими дошкільнятами знань, що дають можливість бути толерантними до прийняття дітей інших національностей, знайомитись з різними культурами завдяки спілкуванню та відкритості, адекватно ставитись до інакшого мовлення та виконання діяльності. У створенні програми ми спиралися на дослідницькі результати, отримані психологами при вивченні

толерантного ставлення дошкільнят до представників інших національностей.

Розроблена програма формування етнічної толерантності при внесенні певних змін у постановку завдань може бути застосована як вихователями у практиці роботи з дітьми старшого дошкільного віку, так і практичними психологами з дітьми інших вікових груп. Програма складається із трьох взаємопов'язаних експериментальних ситуацій, які доповнюють одна одну; бесід з дітьми, батьками та вихователями.

Мета програми полягає в тому, щоб за допомогою запропонованих дітям технік та технологій сприяти формуванню етнічної толерантності як багатокomпонентного психічного утворення у дітей старшого дошкільного віку.

Структура програми формування етнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку полягає в наступному: Застосування експериментальної ситуації (3); використання бесіди з вихователями (1); бесіда з батьками (1); бесіда з дітьми (1).

1. Експериментальна ситуація «Вибери друга для гри» (адаптована методика Є.І. Ніколаєвої, М.Л. Поведьонук)

Мета: виявити у дітей старшого дошкільного віку особливості емоційного ставлення до дітей іншої національності (раси).

Стимульний матеріал: зображення дітей різних рас (європеїдна раса, негроїдна, монголоїдна), різних національностей (англійці, китайці, єгиптяни, індійці, африканці, вірмени, грузини, українці).

Пред'явлення завдання: є ігрова ситуація, в якій перед дитиною розташовуються зображення дітей різних рас (у кожній парі хлопчик і дівчинка) і пропонується вибрати того, з ким хотілося б грати.

1 етап: дитині пропонується вибрати 1-2 малюнки з набору. Щодо кожного вибору задаються такі питання:

Чому обрано цю дитину (пара дітей)?

Що подобається у ньому?

Що не дуже подобається?

Як ти вважаєш, який у нього характер?

А як він поводитьсь?

Як ти вважаєш, він любить грати? Які ігри він любить?

Ти хотів би з ним погратись?

Що б ти хотів дізнатися, запитати цю дитину?

Як ти ставитимешся до цієї дитини, якщо вона прийде до нас у гості?

Ти хотів би потоваришувати з цією дитиною?

2 етап: Дитині пропонується набір малюнків дітей різних національностей, одягнених у національні костюми. Послідовно ставляться питання попередньої серії.

Способи обробки та аналізу матеріалів завдання: див. після трьох експериментальних ситуацій.

2. Експериментальна ситуація «Потрібна твоя порада»

Мета: Вивчити особливості уявлень у дітей 5-6 років про необхідність шанобливого, доброзичливого ставлення до дітей іншої національності та знання способів налагодження дружніх взаємин із ними.

Пред'явлення завдання: вихователь приходить у групу і розповідає дитині, про те, що в сусідньому дитячому садку з'явився хлопчик, який приїхав з іншої країни, він погано говорить українською мовою, з ним ніхто не хоче грати, всі діти над ним сміються, його ображають і не розмовляють з ним, тому цей хлопчик дуже сумує і не хоче ходити. Далі запитується: «Що можна порадити дітям із групи, в якій знаходиться цей хлопчик?»

У разі утруднення, вихователь ставить дитині такі питання

Чи можна так робити з дитиною, яка приїхала з іншої країни?

Чому не можна сміятися з цієї дитини?

Як треба поводитись у присутності дитини, яка погано розуміє українську мову?

Як треба ставитись до дітей, які приїжджають до нас з інших країн, до дітей іншої національності (раси).

Способи обробки та аналізу матеріалів завдання див. після трьох експериментальних ситуацій.

3. Експериментальна ситуація «Невигадана історія»

Мета: Виявити рівень сформованості уявлень у дітей 5-6 років про поважне, доброзичливе ставлення до дітей іншої раси та умінь налагоджувати дружні взаємини з ними.

Стимульний матеріал: Для вирішення проблемної ситуації пропонується колаж за змістом оповідання вихователя, на якій схематично зображені герої ситуації: у центрі – афро-американська дівчинка, праворуч – діти, які ображали дівчинку (-), а зліва діти, які з нею потоваришували (+). У кожній групі дітей є силует «без особи», з яким дитина може співвіднести те місце, яке він би зайняла у цій ситуації.

Пред'явлення завдання: Вихователь розповідає дитині ситуацію: «Уяви собі, що вчора ввечері ти гуляв із мамою на дитячому майданчику. Було багато дітей, все весело... (залежно від сезону) каталися з гірки, грали у сніжки та веселилися. І раптом на майданчику з'явилася дівчинка, у якої було чорне кучеряве волосся і темна шкіра. Декілька дітей з нею вирішили потоваришувати і почали грати, ділилися своїми іграшками, а інші діти почали її кривдити, не хотіли з нею розмовляти, сміялися над дівчинкою, тому що вона не була схожа на всіх інших дітей. Подивися, я намалювала про цей випадок картинку (показ)».

Далі дитину запитують:

Чи могла статися ця історія в реальному житті?

А в якій групі дітей був(була) би ти? Покажи «своє місце» у цій ситуації.

Чому б ти був (ла) серед цих дітей?

Як ти думаєш, чому одні діти почали кривдити дівчинку-негритьянку, а інші почали її захищати та грати з нею, були не проти того, щоб з нею потоваришувати?

А що говорили ті діти, які кривдили дівчинку-негритьянку?

Як ти думаєш, як інші діти захищали дівчинку, несхожу на інших?

Способи обробки та аналізу матеріалів експериментальних ситуацій («Вибери партнера для гри», «Потрібна твоя порада», «Невигадана історія»).

Під час обговорення експериментальних ситуацій фіксуються та оцінюються балами відповіді дітей на питання з позиції прояву етнотолерантних установок.

Прояв когнітивного компонента етнічної толерантності (уявлення дітей, їхня повнота, системність)

1 бал – уявлення про необхідність поважного, доброзичливого ставлення до дітей іншої національності та знання способів налагодження дружніх взаємин із ними відсутні.

2 бали – дитина має досить формалізовані уявлення про необхідність шанобливого, доброзичливого ставлення до дітей іншої національності; Спільну гру розглядає як основний спосіб налагодження дружніх взаємин із ними.

3 бали – уявлення про необхідність поважного, доброзичливого ставлення до людей та дітей іншої національності, а також знання способів налагодження дружніх взаємин із ними сформовані на початковому рівні; дитина більш усвідомлено підходить до питання налагодження дружніх відносин з дітьми інших рас та національностей, вважаючи важливим для цього не лише гру, а й змістовне спілкування, висловлюючи при цьому бажання вивчити іншу мову або допомогти іноземцю освоїти українську мову.

Прояв емоційного компонента етнічної толерантності (цікавість до представників різних етносів, бажання організовувати змістовну спільну діяльність із дітьми інших національностей).

1 бал – дитина відмовляється від спілкування та спільних ігор з дітьми різних рас та національностей, дає їм негативну емоційну оцінку, не може визначити своє ставлення до дітей інших рас та національностей.

2 бали – інтерес до партнера для гри та спілкування заснований на загальнопозитивному ставленні до однолітків; дитина виявляє не яскраве бажання «загалом» дізнатися про життя, інтереси дітей, і більш зацікавлені в інформації про ігри та іграшки дітей різних рас і національностей; виявляє бажання познайомитися з «іншими» дітьми, пограти, показати свої ігри та іграшки.

3 бали – інтерес та бажання до спільної діяльності з дітьми різних етносів виражений яскравіше, виявляється у бажанні докладніше дізнатися не лише про ігри, іграшки, свята, а й про природу, історію, культуру, мову та інші способи спілкування в інших країнах, а також про расові та національні особливості іноземних дітей.

Прояв поведінкового компонента етнічної толерантності (практичні вміння спілкування та взаємодії з представниками інших рас та національностей).

1 бал – практичні вміння не сформовані та виявляються лише у висловлюваннях щодо необхідності дотримання правил ввічливого спілкування за вказівкою дорослих.

2 бали – вміння організовувати спілкування та спільні ігри перебуває у стадії становлення, виявляються фрагментарно, визначаються особистими інтересами дитини; вміння діяти у конфліктній ситуації відсутні, дитина прагне звернутися за допомогою дорослого.

3 бали – вміння спілкуватися та взаємодіяти з дітьми-представниками інших рас та національностей перебувають у стадії становлення, виражаються у мовленні-міркуванні про норми та правила взаємодії, освоєні

за допомогою дорослих; вміння діяти в конфліктній ситуації міжетнічного спілкування розвинені на початковому рівні, визначаються загальними толерантними настановами дитини або раніше почутими поясненнями дорослих.

Сукупний аналіз результатів проводиться за такими критеріями:

провідний рівень прояву етнічної толерантності (перцептивний, когнітивний, емоційно-оцінний, поведінковий);

прояв когнітивного компонента етнічної толерантності (уявлення, їхня повнота, системність, прагнення до отримання нових знань...);

прояв емоційного компонента етнічної толерантності (цікавість до представників різних етносів, бажання налагоджувати з ними добрі безконфліктні стосунки, організовувати змістовну спільну діяльність із дітьми інших національностей...);

прояв поведінкового компонента етнічної толерантності (практичні вміння спілкування та взаємодії з представниками інших рас та національностей).

Відповідно до них виявляються 3 групи дошкільнят.

Діти з низьким рівнем етнічної толерантності, що проявляється переважно на перцептивному рівні, тобто вони орієнтуються виключно на зовнішні особливості людей та однолітків інших національностей, фіксуючи увагу на їхній «несхожості на нас». Саме цим часто пояснюючи відсутність уявлень у цій галузі та своє стримано-негативне ставлення до інших.

Діти з допустимим рівнем виявляють етнічну толерантність на перцептивному та когнітивному рівні, що виражається в наявності у них фрагментарних, не усвідомлених знань про расові, національні та культурні особливості людей, отриманих з життєвого досвіду. Ставлення до однолітків іншої раси і національності є індіферентним, інтерес не стійкий, змінюється під впливом зовнішньої ситуації, особистих бажань і потреб. Ця група дошкільнят виявляє загальне доброзичливе ставлення до «інших» дорослих та дітей, іноді з певною часткою поблажливості. Вміння налагоджувати

дружні контакти перебувають у стадії первинного становлення. У конфліктній ситуації діти не прагнуть налагодити діалог самостійно, бажаючи звернутися за допомогою до дорослих, часто констатуючи загальноприйняті вимоги до спілкування, що висуваються ними, або припускаючи їх негативну реакцію.

У дітей з оптимальним рівнем етнічної толерантності (в умовах відсутності систематичної роботи) виявляються установки на перцептивному, когнітивному та емоційно-оцінному рівнях та в елементах поведінкового компонента. Знання у цих дітей про національні, расові та культурні особливості формалізовані, не глибокі і не систематизовані. Їм цікаво спілкуватися з дорослим на цю тему, вони із задоволенням відповідають на запитання, розглядають картинки, самі ставлять запитання, беруть участь у обговоренні етнічних проблем більш свідомо. Пізнавальний інтерес до однолітка іншої раси та національності проявляється у них досить яскраво, він відносно стійкий, але не завжди мотивований. Відповідаючи на запитання, діти цієї групи орієнтуються здебільшого на зовнішні етнічні відмінності. Ставлення до іноземних однолітків будується на знаннях моральних загальнолюдських цінностей і прийнятих у суспільстві правил поведінки. Дошкільнята більш усвідомлено підходять до питання налагодження дружніх відносин з дітьми інших рас та національностей, налаштовані на спілкування, взаєморозуміння, хочуть «грати» та «дружити» з ними. У конфліктних ситуаціях вони прагнуть налагодити діалог, але не можуть запропонувати конкретні шляхи вирішення ситуації. Діти часто спираються на освоєні за допомогою педагога вимоги позитивної взаємодії з усіма людьми.

4. Бесіда з дітьми на тему «Моя Батьківщина»

Для виявлення особливостей уявлень старших дошкільнят про рідну країну та ставлення до неї індивідуально з кожною дитиною проводиться бесіда з наступних питань:

1. Як називається місто, де ти живеш?
2. Як називається країна, де ти живеш?
3. Вибери із запропонованих герб, прапор своєї країни.
4. У яких містах нашої країни ще ти бував?
5. Про які міста ти чув?
6. Якби приїхав хтось з іншої країни, що б ти міг би йому розповісти про свою країну?
7. Розкажи, що ти знаєш з історії своєї країни? (Як у ній жили люди раніше?) Звідки ти це дізнався?
8. Щоб ти міг зробити (разом із друзями, батьками), щоб у твоєму місті стало краще?
9. Як ти думаєш, чи любиш ти свою країну? Чому ти так думаєш?
10. Якби в тебе була чарівна паличка, і ти міг би виконувати лише «великі» бажання – для всієї країни, для всього міста, які б три бажання ти б загадав?

5. Бесіда з вихователями з формування у дітей етнічної толерантності

Мета: Вивчити знання вихователів про необхідність, завдання, засоби та методи виховання етнічної толерантності у дітей 5-6 років.

1. Що означає для Вас поняття «етнічної толерантність»?
2. Кому належить провідна роль у вихованні етнічної толерантності дітей: (необхідне підкресліть)
 - Батькам
 - Педагогам дитячого садка
 - Суспільству
3. Яким чином здійснюється адаптація дитини іншої національності до групи дитячого садка? Які заходи вживаються для безболісного входу дитини до нового колективу?

4. Чи враховуються культурні, національні, релігійні особливості дитини іншої національності під час планування педагогічного процесу групи? Яким чином?
5. Як вирішується проблема спілкування дитини іншої національності з однолітками в умовах поганого володіння нею українською мовою?
6. Чи здійснюється у групі «культурний обмін» між батьками, дітьми та педагогами? Яким чином?
7. Які заходи здійснюються у роботі з батьками щодо формування правильного ставлення до дітей іншої національності, які перебувають у групі? Які проблеми існують у цьому напрямі роботи?
8. Чи вважаєте ви за необхідне і важливе звертати увагу дітей на культурні, расові, національні, релігійні особливості однолітків і людей загалом? Чи сприяє така робота становленню доброзичливого та шанобливого ставлення до людей іншої національності? Які заходи здійснюються у рамках цього напрямку?

6.Бесіда з батьками з формування у дітей етнічної толерантності

Мета: Визначити ставлення батьків до проблеми етнічного виховання дітей 5-6 років

1. Чи вважаєте ви важливим і необхідним розповідати дитині про країну, де вона живе?
2. Чи вважаєте ви важливим і необхідним говорити дитині про її національну приналежність?
3. У якому віці ваша дитина вперше дізналася про свою національну належність?
4. У якому віці ваша дитина вперше дізналася про інші національності?
5. Що означає для Вас поняття «етнотолерантність»?
6. Кому належить провідна роль у вихованні етнотолерантності дітей: (необхідне підкресліть)

-Батькам

-Педагогам дитячого садка

- Суспільству

7. Чи вважаєте Ви за можливе перебування в одній групі дитячого садка з Вашою дитиною дітей:

-Різних рас

-Різних національностей

- Різних віросповідань та атеїстів.

Анкети для вихователів та батьків містять ідентичні питання, спрямовані на виявлення особистого ставлення дорослих до людей різних рас, національностей та віросповідань. При цьому в анкеті для вихователів більше уваги приділяється визначенню ставлення вихователів до проблеми виховання етнічної толерантності у дітей з позиції педагогічної роботи та практики, а анкета для батьків має велику спрямованість на визначення їх знань про необхідність виховання етнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку в умовах сімейного та громадського виховання.

Сукупний аналіз анкет та розмов з вихователями та батьками дозволяє пояснити особливості прояву етнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку.

2.3. Результати контрольного етапу експериментального дослідження.

Ефективність впровадженої нами програми для формування етнічної толерантності дітьми старшого дошкільного віку була перевірена під час контрольного етапу експерименту. Для цього було проведено повторне діагностичне обстеження дітей, яке охоплювало обидві групи: контрольну і експериментальну. Проведене обстеження дозволило об'єктивно означити зміни, які відбулися у прояві етнічної толерантності дітей старшої дошкільної групи. Отримані за допомогою повторного обстеження результати ми представили у вигляді діаграм (рис. 2.4-2.6).

Найпершим критерієм, зміни рівневих значень якого нам хотілося б відмітити, був когнітивний. На рис.2.4 представлено діаграми, які яскраво

демонструють те, що після участі дітей у заняттях, які були організовані за Програмою формування етнічної толерантності дошкільнят, відбулися певні зміни у розумінні особливостей тих явищ, які впливають на психіку дитини, формуючи її пізнавальну сферу.

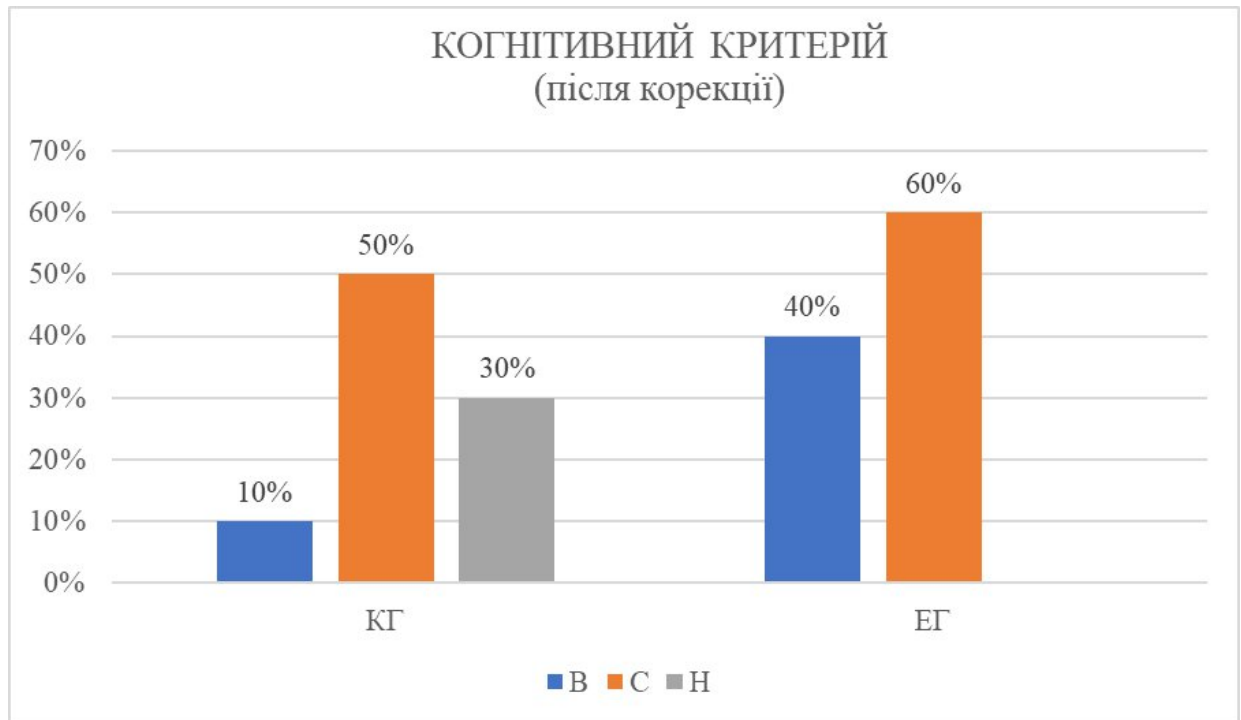

Рис.2.4. Порівняльний аналіз контрольної (КТ) і експериментальної (ЕГ) груп за рівневими показниками когнітивного критерію етнічної толерантності (після застосування формувальної програми).

Отже, візуально можна відмітити об'єктивні зміни, які відбулися у дітей експериментальної групи (ЕГ), порівняно з результатами, що було отримано до участі дошкільнят у заняттях з формування етнічної толерантності. Так, порівняльні показники високого рівня (до формування - 10%; після формування - 10%), середнього рівня (до формування - 50%; після формування - 50%), низького рівня (до формування - 30%; після формування - 30%) залишилися незмінними, оскільки діти контрольної групи не приймали участі у формувальній Програмі. У дітей експериментальної групи (ЕГ) за даним критерієм відбулися об'єктивні зміни. Так, показники високого рівня зросли у два рази (до формування - 20%; після формування - 40%).

Зростання рівня у два рази говорить про те, що діти з великим бажанням і активністю приймали участь у заняттях і вправах, які їм пропонувалися. Завдяки знанням, які діти отримали і вмінням, що були сформовані, рівень їх когніцій збільшився, що і визначило такі зміни. Такі зміни відбувалися за рахунок застосування розмаїття етнокультурних засобів, що робить процес формування етнічної толерантності цікавим та пізнавальним для дітей. Під час участі дітей експериментальної групи у заняттях за формувальною програмою, вихователі групи, де знаходилися ці діти погодилися нам допомогати. Крім занять, які проводилися за Програмою, застосовувалася у повсякденній діяльності дітей і усна народна творчість, дитячий фольклор, народні дитячі ігри та забави. Різноманітність казок, легенд, переказів, оповідань, прислів'їв, приказок, загадок, ігрових пісень, дражнилок, лічилок, скоромовок тощо, дозволила вихователям застосовувати їх упродовж дня під час режимних моментів. Педагоги застосовували прислів'я та приказки за такими напрямками: 1) спілкування з оточуючими людьми та формування певного ставлення до них; 2) друзі, дружба і товаришування; 3) сім'я, сімейні стосунки, повага до батьків; 4) знайомство з рідним краєм та іншими країнами. Коли вихователі читали оповідання дітям, розповідали казки, вони активізували дітей у пригадуванні тих прислів'їв та приказок, які діти вже чули раніше. Крім того, важливим було й те, що вихователі пояснювали дітям складні слова, їх значення, визначали певну мораль, яка закладена була у прочитаному художньому творі. Таким чином знання дітей розширювалися, що давало можливість збільшити рівень їх когнітивного критерію.

Наступним кроком стало вивчення емоційного критерію за результатами проведеної формувальної програми. Графічне зображення результатів, що отримані після участі дітей у формувальній програмі, представлено на рис.2.5.

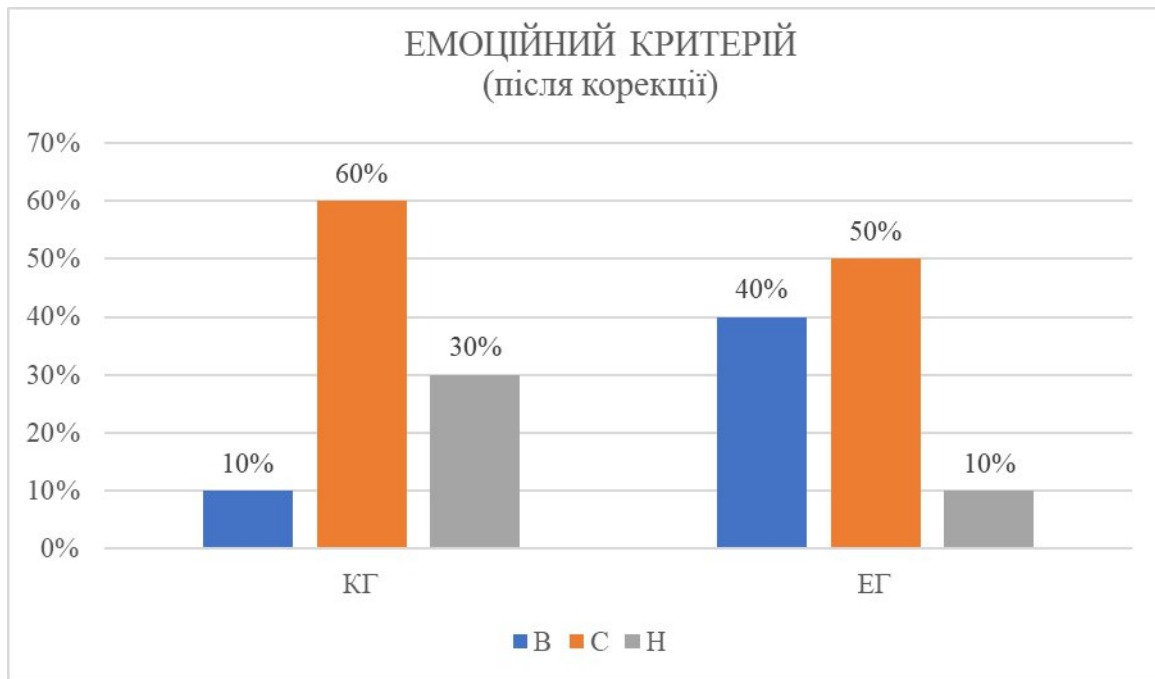

Рис. 2.5. Порівняльний аналіз контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп за рівневими показниками емоційного критерію етнічної толерантності (після застосування формувальної програми).

Отже, за даними, отриманими після участі дітей експериментальної групи (ЕГ) у формувальній програмі, ми бачимо, що знання дітей з аспекту етнічної толерантності дещо покращились. Так, за визначеними рівнями, можемо відмітити, що дані дітей, які знаходяться у контрольній групі, залишилися незмінними, а дані дітей експериментальної групи змінили свій рівень. Високий рівень етнічної толерантності дітей ЕГ зріс на 20 % (до участі у формувальній програмі – 20%, після участі у програмі – 40%). Це говорить про те, що цілеспрямована, постійна робота з дітьми допомагає збільшенню їх знань і умінь у спілкуванні та взаємодії з іншими людьми. Середній рівень залишився на тому ж рівні (до участі у формувальному процесі – 50%; після участі – 50%). Тобто загальна кількість дітей експериментальної групи (ЕГ), яким був властивий середній рівень, залишилася незмінною. Але низький рівень етнічної толерантності у експериментальній групі (ЕГ) також змінив свої значення (до формування – 30%; після участі у формувальній програмі – 10%). Ці показники є досить

значущими і підтверджують те, що постійна робота з дітьми має важливий сенс для отримання дітьми інформації для подальшої взаємодії з дітьми і дорослими людьми інших національностей. На наш погляд, стосовно емоційної сфери, то важливим є те, що крім занять і вправ, які включала в себе формувальна робота, вихователі використовували в роботі і пісеньки, які співаються різними мовами, і казки, які читались дітям, і дидактичні ігри, і рухливі та сюжетно-рольові ігри. Постійна активна робота сприяла «включенню» дитини в процес розуміння того, що для дитини має важливе значення спілкування з людьми різних національностей, і це сприяє гармонійному розвитку дитини.

Також вся робота, яка проводилася з дітьми під час виконання формувальної Програми, спрямованої на отримання знань з етнічної толерантності, сприяла і змінам, які відбулися у дітей експериментальної групи в поведінковому аспекті. Результати цих змін представлено на рис. 2.6

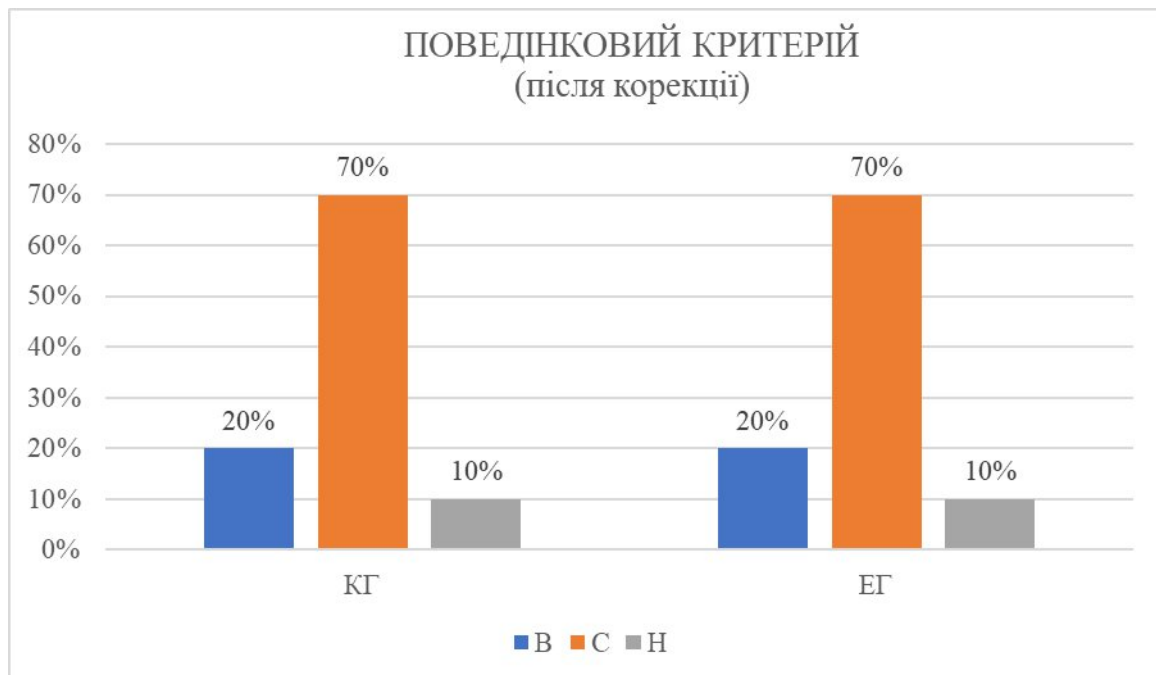

Рис. 2.6. Порівняльний аналіз контрольної (КГ) і експериментальної (ЕГ) груп за рівневими показниками поведінкового критерію етнічної толерантності (після застосування формувальної програми).

Отже, стосовно контрольної групи, то я і за попереднім розглядом когнітивного та емоційного аспекту, рівневі показники залишаються незмінними, оскільки діти контрольної групи (КГ) не приймали участі у формувальній роботі. А що стосується результатів, які отримані дітьми експериментальної групи (ЕГ), то ці результати є набагато кращими, порівняно з тими, що були представлені на констатуючому етапі експериментальної роботи. Зміни відбулися у значеннях високого і низького рівнів. Отже, високий рівень поведінкового критерію отримав свої зміни на краще, оскільки після проведення формувального етапу, де була задіяна Програма з покращення етнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, даний рівень збільшив свої показники на 10%. На попередньому, констатуючому етапі, тобто до проведення формуючої програми, результати високого рівня показали 20% володіння дітьми поведінковими нормами стосовно етнічної толерантності, то після застосування програми ці результати збільшилися на 10 %, і високий рівень отримав значення 30%. А це означає, що діти, які знаходяться в експериментальній групі (ЕГ) після участі у формувальній програмі виявляють терпимість по відношенню до представників інших національностей. Їх поведінкове реагування виявляється у прагненні спілкуватися та взаємодіяти з представниками інших етнічних груп. Стосовно середнього рівня, то можемо сказати, що значення його залишилися незмінними, і кількість дітей, які мають середній рівень у прояві етнічної толерантності, залишилася такою ж (до формування – 70%, після формування – 70%). Значення низького рівня поведінкового аспекту етнічної толерантності у дітей експериментальної групи (ЕГ) змінилися на краще. Тобто, значення стали нижчими на 10%. Якщо до формування у дітей експериментальної групи (ЕГ) значення низького рівня були 20%, то після участі у формувальній програмі – 10%. Отже, це свідчить про те, що діти стали більш активними, і вони виявляють більше терпимості у поведінкових діях: від бажання до спілкування і співробітництва до стриманості і уміння володіти собою в певних складних для дитини чи критичних ситуаціях. Діти

почали у більшій мірі виявляти активність, а не дистанціюватися. Якщо спілкуються з дітьми інших національностей, вони не ховаються за кимось із дорослих, а намагаються виявити певну активність і поспілкуватися, запрошують до гри, пропонують свою іграшку, кличуть до столу разом помалювати чи поліпити тощо. Тобто після формуючої роботи, яка проведена була з дітьми даної групи, старші дошкільники навчилися витримувати певні впливи іншої культури без ворожості.

Отже, за результатами, отриманими після участі дітей експериментальної групи у формувальній програмі, спрямованій на корекцію етнічної толерантності, рівень їх умінь зріс, що дає можливість говорити про успішність формування у дітей поваги до різноманітності, розуміння і прийняття інших культур, а також про розвиток толерантної поведінки в цілому. Крім того, це може свідчити про позитивний вплив сім'ї, дошкільного закладу і суспільства, яке прищеплює дітям цінність рівності, відкритості і відсутність забобонів. Завдяки спілкуванню з дорослими, можливості побачити їх дії, діти отримують досвід ставлення до людей з іншою національною культурою через взаємодію, розповіді та особисті приклади. Спостерігаючи за вихователькою, батьками та іншими дорослими, дитина навчається співпереживати людям, поважати їх індивідуальність та поведінкові особливості, навіть якщо вони відрізняються від їх особистих. Ці характеристики стають свідченням того, що у дитини формуються моральні і духовні цінності, такі, наприклад, як доброта. Справедливість і терпимість.

Висновки до другого розділу.

У дослідженні, спрямованому на вивчення та формування етнічної толерантності дітей - дошкільників, брало участь 20 дітей старшого дошкільного віку ОДЕСЬКОГО ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ «ЯСЛА-САДОК» №265 ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ. Діти, що склали вибірку, були розділені на дві підгрупи. Контрольну групу склали 10 дітей, віком 5-6 років. Експериментальну групу склали 10 дітей, віком 5-6 років.

Для вивчення прояву етнічної толерантності і можливостей її формування, з метою порівняння результатів контрольної і експериментальної групи, використовувалися наступні психодіагностичні методи: 1.Спостереження.2. Бесіда. 3. Методика «Дерево» (Дж.Лампен, Д.Лампен). 4. Методика «Знайди собі друга» (Р.В.Павелків). 5. Методика «Кактус» (М.А.Панфілова). 6.Методика «Визначення емоційного ставлення» (Н.П.Щербо). 7. Методика «Який Я?» (Є.З.Басіна).

Нами було розроблено критерії етнічної толерантності та показники, які характеризують її сформованість: Значимість *когнітивного критерію* етнічної толерантності передбачає можливість отримати знання через спілкування. ігри, практичну діяльність, різні освітні програми, що акцентують увагу на взаєморозумінні та прийнятті різноманіття. Також даний критерій визначає основу прояву поваги та ввічливості до знайомих людей, готовності до спілкування, допомоги іншим, а також обережного, стриманого, але ввічливого поводження з незнайомими людьми. Стосовно *емоційного критерію* можна говорити про те, що він є свідченням засвоєння дитиною соціального досвіду, який допомагає дитині соціалізуватися, накопичуючи певний емоційний фонд, орієнтуватися у почуттєвій сфері при розумінні своїх вчинків, своєї поведінки та при взаємодії з оточуючими людьми, як з друзями, так і з незнайомцями. Дитина старшого дошкільного віку може вже користуватися такими емоціями як радість, спокій, подив тощо. У дитини формується почуття гідності, поваги та захищеності, вона навчається виявляти адекватне, терпиме, толерантне ставлення до оточуючих та емпатію. Встановлення контакту з дорослими або однолітками викликає у дитини радість, а також прийняття, схвалення і підтримку. Відчуття позитивних емоцій при спілкуванні з оточуючими людьми сприяє бажанню дитини з кимось знайомитись, отримувати задоволення від пошуку нових вражень, вирішення нових ідей. Дитина виявляє інтерес до навколишнього, що спонукає її до активності і реалізації емоції зацікавленості іншими людьми, що сприяє розширенню уявлень дитини про

можливість різних поглядів, різних точок зору, різних особистих позицій. Це стає фундаментальною засадою формування адекватного ставлення до інакшості. Також важливим є і аспект *поведінкового критерію*. Поведінковий критерій передбачає дотримання етичних правил контактування, уміння дітей бути уважними при спілкуванні з іншими дітьми та дорослими, вміти дружно і мирно взаємодіяти з дітьми -однолітками та дітьми інших вікових груп. Тобто, діти старшого дошкільного віку повинні вміти сприймати інших людей як суб'єктів спілкування та взаємодії.

Нами розроблено формувальну програму, яка при постійному втручанні у освітньо-виховний процес дітей старшого дошкільного віку може визначати певний вектор роботи з дітьми зазначеного віку з етнічної толерантності. Крім того, зазначена програма може бути застосована у практиці роботи педагогів, практичних психологів з іншими віковими групами.

Результати проведеного дослідження показали. Що у дітей, які приймали участь у формувальній роботі за Програмою розвитку етнічної толерантності, спостерігається підвищення рівня етнічної толерантності, розуміння і прийняття дітей інших національностей, іншої культури, уміння адекватно реагувати на специфічні їх поведінкові прояви. Виявлено, що можливість застосування народної творчості, сюжетно-рольових та рухливих ігор сприяє готовності до співіснування та взаємодії дітей в різноманітних ігрових та освітніх ситуаціях. Крім того, спостереження за взаємодією дітей під час виконання завдань, дозволило відзначити позитивний вплив змісту проведених занять на ставлення дітей один до одного та їх міжособистісні стосунки.

Таким чином, результати проведеного експериментального дослідження підкреслюю актуальність та своєчасність проведеного дослідження, враховуючи включення отриманих результатів у освітньо-виховний процес закладу дошкільної освіти, що буде сприяти, на наш погляд,

кращій гармонізації стосунків між дітьми старшого дошкільного віку та можливості співіснування дітей різних національностей у одній віковій групі.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній магістерській роботі здійснено узагальнення теоретико-емпіричних робіт та проведено експериментальне дослідження вирішення проблеми формування етнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. За результатами проведеної експериментальної роботи можна стверджувати про досягнення мети та успішне вирішення завдань дослідження, підтвердження гіпотетичного припущення, що стало підставою для наступних висновків.

1. Детально проведений аналіз наукових досліджень дозволив визначити поняття етнічної толерантності як здібність людини або групи людей, психологічне утворення, що дозволяє виявляти терпимість та повагу до представників інших етнічних груп, образу їх життя, поведінці, традиціям, звичкам, поглядам. Зазначений феномен розуміється дослідниками не просто як відсутність негативного, а скоріше, як наявність позитивного чи приватного ставлення до іншої етнічної групи, тобто, як готовність контактувати з представниками цієї групи такими, якими вони є, при збереженні, однак, позитивного ставлення до своєї групи.

Під час проведення теоретичного аналізу наукових досліджень було виявлено, що дошкільний вік є сензитивним у формуванні етнічної толерантності. Ми визначили теоретичним шляхом, що саме на цьому етапі можемо закласти фундаментальні основи для формування уявлення дітей про людей іншого етносу з усіма характеристиками національної інакшості. Певне ставлення до людини іншої національності починає формуватися у дитини приблизно з чотирьох років, ґрунтуючись на елементарних проявах

міжнародних почуттів, знання людей інших національностей. Більшість дітей старшого дошкільного віку позитивно ставляться до людей різних національностей. Однак мають місце і прояви іншого ставлення: сміх, переляк при зустрічі з людьми інших рас чи національностей, відмова вступати у спілкування з ними. Причинами такої поведінки дітей є дитяча безпосередність, обмежений життєвий досвід, відсутність необхідних уявлень про людей інших національностей і культури спілкування з ними. Тому своє дослідження ми й присвятили аспекту формування етнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

2. На констатуючому етапі нашого дослідження були визначені критеріальні характеристики етнічної толерантності, що дало можливість визначити основний вектор експериментального дослідження. Етнічна толерантність має певні специфічні характеристики, які визначаються під впливом критеріїв: когнітивного, емоційного та поведінкового.

Когнітивний критерій передбачає формування уявлень дитини про інших людей, повноти та системності виявлення знань про інші етноси. Когнітивний критерій етнічної толерантності закладає фундамент для взаємодії дошкільнят з оточуючими людьми, як дорослими, так і дітьми. Розвиненість цього критерію спрямовує формування позитивних стосунків у суспільстві. Тому важливо надавати дітям можливість вивчати ці поняття через спілкування, ігри, практичну діяльність і різноманітні освітні програми, що акцентують увагу на взаєморозумінні та прийнятті різноманітня.

Емоційний критерій забезпечує цікавість у дітей до представників різних етносів, бажання організовувати змістовну спільну діяльність із дітьми інших національностей). Емоційний критерій є свідченням засвоєння дитиною соціального досвіду, який допомагає дитині соціалізуватися, накопичуючи певний емоційний фонд, орієнтуватися у почуттєвій сфері при розумінні своїх вчинків, своєї поведінки та при взаємодії з оточуючими людьми, як з друзями, так і з незнайомцями. За даним критерієм дитина старшого дошкільного віку може вже користуватися такими емоціями як

радість, спокій, подив тощо. У дитини формується почуття гідності, поваги та захищеності, вона вміє виявляти терпиме, толерантне ставлення до оточуючих та емпатію.

Поведінковий критерій дозволяє визначити практичні вміння спілкування та взаємодії дошкільнят з представниками інших рас та національностей. Саме поведінковий критерій визначає конкретні акти толерантного/ інтолерантного реагування на представників іншої національності, іншої етнічної групи, що виявляється у прагненні спілкуватися чи, навпаки, дистанціюватися, демонструвати агресію чи відкритість щодо представників інших етнічних груп.

3. Визначення критеріїв та рівнів сформованості етнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку дозволило нам розпочати експериментальне дослідження, яке передбачало застосування певного діагностичного інструментарію. Для проведення дослідження ми застосували наступні психодіагностичні методики: Методика «Дерево» (Дж.Лампен, Д.Лампен); методика «Знайди собі друга» (Р.В.Павелків); методика «Який Я?» (Є.З.Басіна); методика «Кактус» (М.А.Панфілова); методика «Визначення емоційного ставлення» (Н.П.Щербо).

Вибірку склали діти старшого дошкільного віку у кількості 20 осіб. Для чистоти проведення експерименту групу дітей було розподілено на дві підгрупи: контрольну (КГ) і експериментальну (ЕГ) – по 10 дітей, віком 5-6 років.

Проведення експериментального дослідження відбувалось на протязі трьох етапів: підготовчого, суто експериментального та контрольного.

4. За результатами, отриманими після діагностування на констатуючому етапі експериментального дослідження, ми відмітили недостатній рівень сформованості етнічної толерантності дітей експериментальної групи за усіма критеріями: когнітивним, емоційним та поведінковим. Це зумовило створення спеціальної програми, спрямованої на формування етнічної толерантності. Ця програма має свою унікальність,

означену тим, що в ній приймають участь не лише діти, а й вихователі та батьки. Ми розуміємо, що отримавши певні знання, розуміння того, як потрібно ставитися до дітей інших національностей, як поводитися з дітьми інших етносів при взаємодії з ними, дошкільники повинні мати підтримку від дорослих, які постійно знаходяться поруч з дітьми. Це вихователі дошкільного закладу, тобто саме тієї групи, де дитина виховується і батьки. Тому нашим завданням і була підготовка дорослих, паралельно з роботою з дітьми, до розуміння того, що означає для дітей формування етнічної толерантності.

5. Проведений після застосування формувальної програми контрольний етап експерименту показав, що робота, яка спрямована була на формування етнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку при організації паралельної роботи як з дітьми, так і з дорослими (вихователями і батьками) продемонструвала свою ефективність. Завдяки виконаній роботі збільшилися набагато показники за високим рівнем і когнітивного, і емоційного і поведінкового критерію, а показники за низьким рівнем отримали менші значення. Діти експериментальної групи показали значні позитивні зміни у розвитку етнічної толерантності, що виражається в зростанні позитивних емоцій, спрямованих до дітей інших національностей, покращенні навичок міжособистісної комунікації та здатності до співпраці з дітьми інших національностей, до яких до проведення програми було сформоване негативне ставлення. Це свідчить про те, що програма не лише сприяє усвідомленню значення етнічної толерантності, але й формує у дітей практичні навички для її реалізації у повсякденному житті.

6. Отримані результати свідчать про те, що комплексний характер застосування експериментальних вправ формувальної програми, бесід з дітьми, анкетування вихователів, батьків та бесід з ними отримали свідоме підтвердження та суттєво вплинули на подальше формування етнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку. Вважаємо, що застосування програми формування етнічної толерантності старших

дошкільнят в освітній процес дошкільного закладу є важливим у корегуванні свідомості як дітей, так і дорослих у напрямку толерантного ставлення до представників інших націй та національностей, що безсумнівно має суттєвий вплив на гармонізацію міжособистісних та міжгрупових стосунків як дорослих, так і дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова В. Етнічна толерантність як необхідність позитивного сприйняття європейських цінностей. Збірник наукових праць: Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. №73, Філософія культури. 2018.
2. Бабчук О.Г. Психологічна служба в системі дошкільної освіти: навчальний посібник. Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2023. 166 с.
3. Бабчук О.Г., Шоу Бінбінь Феноменологія міжетнічної толерантності. Перспективи та інновації науки. №10 (15) 2022. С.378-388
4. Бельдій А.О., Волошина О.В. Формування толерантності до осіб з особливими освітніми потребами як соціально-педагогічна проблема. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2017. Випуск 52. С. 13–16.
5. Березка С.В., Димова Г.П. Особливості формування толерантності у дітей дошкільного віку в умовах інклюзивної групи. / *«Молодий вчений»*, №10.1 (74.1), жовтень.2019.
6. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
7. Вахняк Н. В.Артюхова О. В. Теоретичні основи формування толерантності у старших дошкільників до дітей з особливими потребами. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки.* 2017.

Вип. 79(3). С. 71-75.

8. Вдовіченко О.В., Кондратьєва І.П., Балла Л.В. Психологічні особливості толерантності майбутніх психологів. / *Духовність особистості: методологія, теорія і практика. №1(103).* 2022. С.64-77
9. Виховуємо толерантність: форми та методи роботи: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. М. Масютіної. Бердянськ: О.В. Ткачук, 2012. 200 с.
10. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Київ, 2003. 214 с.
11. Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н.Ю. Ротар; за ред. А.М. Круглашова. Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2011. 232 с.
12. Дичківська І. Формування міжетнічної толерантності майбутніх вихователів дошкільної освіти у процесі професійної підготовки. *Наук. зап. Бердянськ. держ. педагог. ун-ту. Серія : Педагогічні науки.* 2019. Вип. 2. С. 189–197.
13. Дитина: Освітня програма для дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту В.О. Огнев'юк ; авт. кол.: Г.В. Беленька, О.Л. Богініч, Н.І. Богданець-Білоskalенко [та ін.] ; наук. ред.: Г.В. Беленька, М.А. Машовець ; Мін. осв. і науки України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. 304 с.
14. Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш та ін. ; за заг. ред. Н.В. Гавриш. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.
15. Декларація принципів толерантності / [Проголошена та підписана 16 листопада 1995 р.]. Париж: ООН, 1996. 16 с.
16. Євтух В.Б. Етносоціологія:довідник/ Нац. Пед.ун-т ім. М.П.Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, Центр етноглобалістики. Київ: Вид-во НПУ ім.М.П.Драгоманова, 2011.205с.
17. Закон України «Про дошкільну освіту». К. : Дошк. виховання, 2001. 33 с.
18. Закон України «Про освіту». Освіта. 1996. 23 с.
19. Закон України «Про охорону дитинства»URL:

<http://osvita.ua/legislation/law/3197/>.

20. Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. 2013. С.328-338.
21. Іваничко І. І. Толерантність як багатоаспектне педагогічне поняття. *Соц.-гуманіт. вісн.* 2019. Вип. 29/30. С. 45–46.
22. Івкова Ю.П. Формування етнічної толерантності старшокласників у діяльності класного керівника: автореф. дис....канд.пед.наук. 2017. <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-etnicheskoi-tolerantnosti-starsheklassnikov-v-deyatelnosti-klassnogo-rukovodite>
23. Капітан Л. І. Виховання толерантності в дітей старшого дошкільного віку в контексті сучасної освітньої парадигми *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Мукачево : Карпатська вежа, 2016. №20 (15). С.81-89.
24. Капустіна Н.Г. Формування толерантності у структурі етнічного світосприймання. 2008. С.61-69. URL: https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/3843/1/Liapunova_DISER_pas.pdf
25. Карпенко Є.В. Генеза проблеми етнічної толерантності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: психологія. №2.2022.
26. Коток М. Чинники формування особистісної ідентичності старших дошкільників. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія Педагогіка та Психологія. 2018. № 28. С. 182-188.
27. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника. Київ: Світич, 2009. 208 с.
28. Косенчук О. Дитина в соціумі. Впроваджуємо Базовий компонент дошкільної освіти *Дошкільне виховання*. 2021. № 4. С. 3-8.
29. Кривошея Н.Б. Формування толерантності дошкільника засобами родинного виховання. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2020, №. 1 (99). С. 277-283.
30. Кузьменко Р. І. Феномен толерантності: етимологія і семантика. *Гілея: наук. вісн.* 2018. Вип. 128. С. 223–227.

31. Ларченко М.Л. Етнічні стереотипи та їх вплив на рівень національної толерантності. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstreams/d46cd76f-f0cd-47dc-9d48-fc65c27c6687/download>
32. Лендел М.І., Щербан Т.Д. Деякі аспекти вивчення проблеми толерантності, етнічної толерантності у психології// Проблеми сучасної психології. Випуск 22.
33. Ляпунова В.А. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Педагогіка та психологія*. 2016. Вип. 52. С. 60-69.
34. Ляпунова В.А. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Педагогіка та психологія*. 2016. Вип. 52. С. 60-69.
35. Ляпунова В.А. Організація мовленнєвого спілкування з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку. *Теоретичні та практичні питання культурології. Збірник наукових статей Випуск XVII* Мелітополь, 2007. С.61–64
36. Максимова О.О. Змістова структура толерантності дітей старшого дошкільного віку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія: 36. наук. праць. Випуск 52 / Редкол.: В.І.Шахов та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. С. 37 – 41.
37. Максимова О., Федорова М. Експериментальне дослідження рівня міжособистісної толерантності у дітей старшого дошкільного віку в когнітивній та емоційній сферах. *Педагог. освіта: теорія і практика*. 2019. Вип. 27. С. 323–328.
38. Матієнко О. С. 2006. Толерантність: введення в проблему. Вінниця: ВДАУ, 2006. 40 с.
39. Міхно О. П. Педагогіка толерантності. Енциклопедія Сучасної України Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН

- України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. <https://esu.com.ua/article-880138>
40. Моран І. В. Поняття толерантності та основні підходи до її визначення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. Випуск 26. С. 89-92
41. Некрасова О.А., Чуйкова И.В. Воспитание толерантности дошкольников по отношению к детям с особыми образовательными потребностями. *European research*. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vospitanietolerantnosti-doshkolnikov-po-otnosheniyu-k-detyam-s-osobymi-obrazovatelnyimi-potrebnostyami>
42. Олпорт Г. Личность в психологии. Ювента, 1998. 243с.
43. Поніманська Т.І. Виховання у світлі педагогіки толерантності: Я.-А. Коменський, К. Д. Ушинський, В. О. Сухомлинський. Вип.1.46 (108). С. 115-119.
44. Популярна медична енциклопедія / гол.ред Б.В.Петровський . 1979.704 с. URL: <https://bookinistplus.com.ua/ua/pl194655742-populyarnaya-meditsinskaya-entsiklopediya.html>
45. Потапчук Т. В., Клепар М. В. Толерантність та педагогіка толерантності: проблеми наукових досліджень. *Гірська школа Українських Карпат*. 2020. № 22. С. 26-30.
46. Почебут Л.Г. Взаєморозуміння культур. Методологія і методи етнічної і кроскультурної психології.2007.336с. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%B1%D1%83%D1%82.pdf>
47. Попова Е.В. Предпосылки и условия формирования толерантности личности на разных возрастных этапах. *Концепт*. 2015. № 3. С. 3–10.
48. Популярна медична енциклопедія / гол.ред Б.В.Петровський . 1979.704 с. URL: <https://bookinistplus.com.ua/ua/pl194655742-populyarnaya-meditsinskaya-entsiklopediya.html>

49. Психологічний супровід інклюзивної освіти : метод. рекомендац. / за заг. ред. А.Г. Обухівська. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92 с.
50. Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука : Збірник статей за редакцією М. В. Папучі. Випуск 2–3. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 419с.
51. П'ятакова Т.С. Побудова педагогічної взаємодії на принципах педагогіки толерантності. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, 2010. № 26. 447-452.
52. Попова О.В. Передумови і умови формування толерантності особистості на різних вікових етапах. *Концепт* .2015. №3 С.76-80.
53. Романюк К.О. Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників: експериментальне обґрунтування// Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. 2013. №3. С.94-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_ped_2013_3_16
54. Романюк К.О. Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Одеса, 2014. 243 с.
55. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. Київ: Видавництво О.Теліги, 2003.328 с.
56. Рябуха А.Назустріч толерантності : заняття-практикум для батьків. *Психолог дошкілля*. 2019. Берез., № 3. С. 29–34.
- 57.Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ: Академвидав,2005.360с.
58. Саннікова О. П., Гордієнко І. О. Психологічний ресурс толерантності: самоприйняття та його функції. *Вісн. післядипломної освіти*. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2019. Вип. 9. С. 107–123.
59. Семашко М. А. Розвиток терміну «толерантність» в гуманітарних науках// Електронний науково-педагогічний журнал. 2007. Жовтень. URL: <http://rieirs.org.ua/images/files/Tolerance.pdf>

60. Семенів Н.М. Теоретико-методологічні аспекти етнічної толерантності в контексті міжособистісної взаємодії. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» №34. 2016. URL: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-34.%p>
61. Сінельник І. П. Педагогіка толерантності в Україні: історія становлення й розвитку. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(2). С. 274-281.
62. Скок А.Г. Особливості етнічної толерантності молоді. Актуальні проблеми психології. Т.7, вип.42. С.194-201.
63. Скрипник Н.І. Сучасні підходи до формування основ толерантності у дітей дошкільного віку. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_51/48.pdf (дата звернення: 29.09.19). «Young Scientist» • № 10.1 (74.1) • October, 2019 27
64. Славіна Н. С. Психологічні особливості емоційно-почуттєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку дис. ... канд. :психол. наук: 19.00.07/ Націон. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова Київ, 2009. 20 с.
65. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
66. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Тренінг «Вчимося толерантності». // Тренінг «На шляху до толерантної свідомості» / під ред. О.Г.Асмолова.2000. С. 177–239. URL: [https:// nm2. univd. edu. ua/download/138905](https://nm2.univd.edu.ua/download/138905)
67. Стефаненко Т.Г. Етнопсихологія: підручник для ЗВО. 4-е вид., випр. І доп. 2009.368 с. URL: [https://library. nusta.edu. ua/depository/ %D0%9E%D1 %86% D0%B8%D1%84%D1](https://library.nusta.edu.ua/depository/%D0%9E%D1%86%D0%B8%D1%84%D1)
68. Стукаленко З. М. Толерантність як засіб регулярних гендерних відносин у навчально-виховному процесі. *Наук. зап. Центральноукр. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія : Педагогічні науки*. 2019. Вип. 180. С. 155–158.
69. Сучасна дошкільна освіта: актуальні проблеми, інноваційні пошуки:

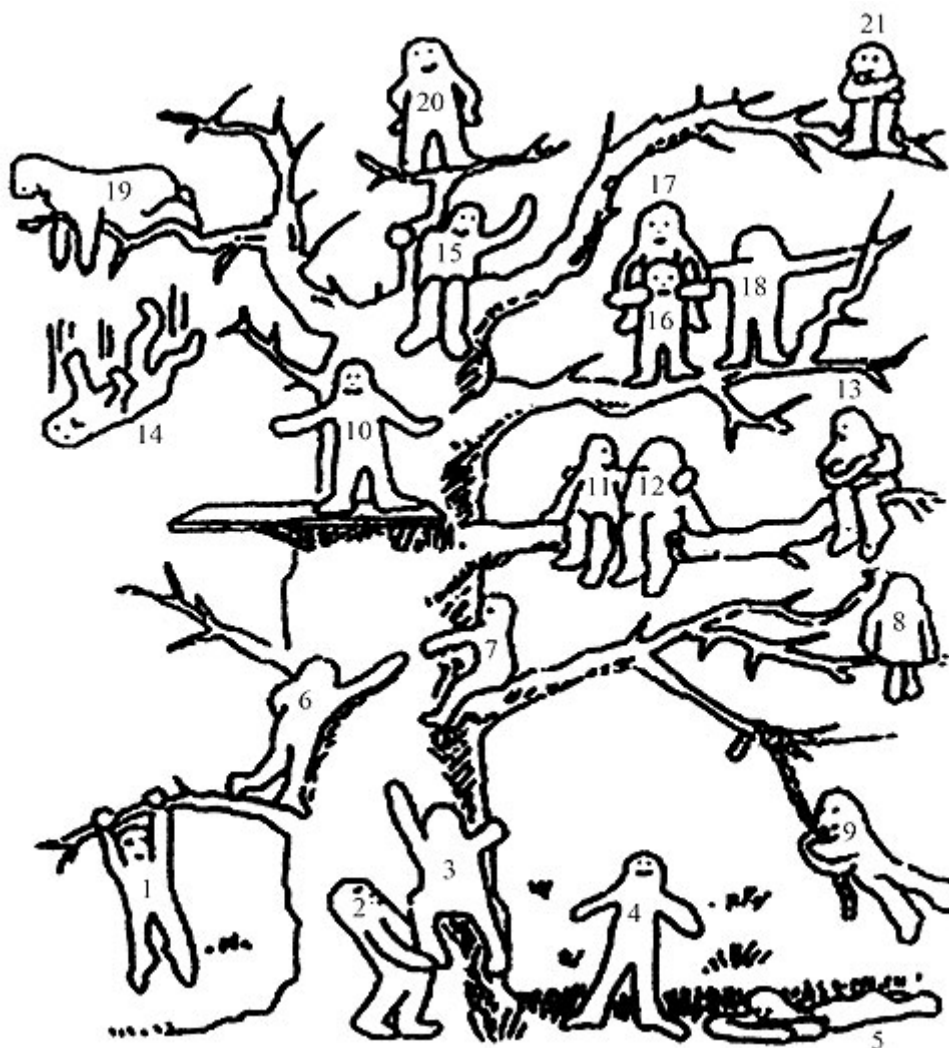
- збірник статей IX Всеукраїнської науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2022 182 с.
70. Таргоній І. Наукові підходи до виховання толерантності зарубіжними дослідниками. *Педагог. часоп. Волині*. 2019. № 2. С. 47–52.
71. Тернопільська В. І., Максимова О. О., Рудницька Н. Ю., Коновальчук І. М. Позиція толерантності та її виховання у старших дошкільників та молодших школярів. *Topical issues of education: Collective monograph. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal*, 2018. 220 p.
72. Толерантність, терпимість // Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь : Перун, 2005. 1728с.
73. Федорова М.А. Обґрунтування структурних характеристик моральних цінностей дітей старшого дошкільного віку *Наука і освіта*, 2016. Випуск № 9. С. 88-92.
74. Чиренко Н.В. Дитяче об'єднання: формування ціннісних ставлень особистості: [наук.-метод. посіб.] / А.Б. Зайченко, О.В. Кравченко, В.В. Русова, Н.В. Чиренко. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д.О.), 2009. 131с.
75. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків «Прапор», 2007. 640 с.
76. Шинкарьова Ж. В. Виховання міжетнічної толерантності дітей дошкільного віку в контексті конструктивного досвіду зарубіжжя *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 3. С. 247–257.
77. Шкляєва Г., Яценко Т. Виховання відповідальності дошкільників у контексті духовного становлення особистості. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2023, №. 1 (103). С. 121-129.
78. Шпунтов В. І. Етнічна толерантність як феномен культури. Світ на СК. Сер. №4. Культурологія, етнокультурологія, культурна антропологія., 2004.

79. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до шести років / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова [та ін.] ; наук. кер. О.Л.Кононко. Київ : ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2019. 488 с.
80. Hazan C., Shaver P. Romantic love conceptualized as an attachment process / *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 52.P. 511.
81. Toft M. The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory /Princeton University Press, 2005. 256 p.
82. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / Cambridge University Press. 384 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА “ДЕРЕВО”

Методика спрямована на дослідження шкільної мотивації та адаптації. Вона була створена для дошкільнят та молодших школярів з метою вивчення їх ставлення до школи та шкільного навчання. Проте пізніше з'ясувалося, що тест актуальний і для дорослих.

Методика була запропонована на семінарі шкільних психологів в Одесі англійськими психологами Джоном і Дайаной Лампен (1997г) для забезпечення можливості більш повного вивчення особистості учня. Даний тест дітям дуже подобається.

Форма проведення: групова.

Час проведення: 10-15 хвилин.

Обладнання: бланк, червоний і синій олівці.

Інструкція для дітей: Учням пропонуються аркуші з готовим зображенням сюжету: дерево, на якому розташовуються чоловічки. Кожен учень одержує лист із таким зображенням (але без нумерації фігурок). Завдання дається в наступній формі: «Розгляньте це дерево. Ви бачите на ньому і поряд з ним безліч чоловічків. У кожного з них – різний настрій і вони займають різне положення. Візьміть червоний фломастер і обведіть того чоловічка, що нагадує вам себе, схожий на вас, має такий же настрій як у вас. Ми перевіримо, наскільки ви уважні. Тепер візьміть зелений фломастер і обведіть того чоловічка, яким ви хотіли б бути і на чиєму місці ви хотіли б знаходитися».

Інтерпретація результатів: Позиції, які вибирає учень є ототожненням свого реального і ідеального положення, чи є між ними розходження?

Вибір позицій № 1, 3, 6, 7 характеризує установку на подолання перешкод;

№ 2, 19, 18, 11, 12 – товариськість, дружню підтримку;

№ 4 – стійкість положення (бажання домагатися успіхів, не переборюючи труднощі);

№ 5 – стомлюваність, загальна слабкість, невеликий запас сил, сором'язливість;

№ 9 – мотивація на розваги,

№ 13, 21 – відстороненість, замкнутість, тривожність;

№ 8 – характеризує відстороненість від навчального процесу, відхід у себе;

№ 10, 15 – комфортний стан, нормальна адаптація;

Реклама

№ 14 – кризовий стан, “падіння в прірву”.

Позицію № 20 часто вибирають як перспективу учні з завищеною самооцінкою й установкою на лідерство.

ДОДАТОК В

Методика «Визначення емоційного ставлення»

Дана методика запропонована Н.П. Щербо для роботи з дошкільниками та молодшими школярами.

Мета. Виявити специфіку дитячих переживань по відношенню до навколишнього, людей і до себе самого; самопочуття в мікросоціумі.

Організація. Як стимульний матеріал використовують схематичні картки зображення різних емоційних станів (мал. В1 - В5), за допомогою яких дитина здійснюватиме фіксацію своїх почуттів по відношенню до різних явищ навколишнього світу.

Умовно всю групу явищ, яку дитині пропонують оцінити, можна поділити на декілька груп: ставлення до інших: – дорослих (батьків, вихователів і т. п.); – однолітків; самоставлення, самовідчуття; ставлення до різних видів діяльності. При цьому явища, ставлення дитини до яких з'ясовуватиметься, можуть бути найрізноманітнішими, носити як узагальнений, так і конкретизований характер. Наприклад, для дошкільників це можуть бути наступні слова: мама, тато, вихователь (бажано вказувати ім'я і по батькові кожного з вихователів групи, а також усіх вузьких фахівців, які працюють з дітьми, – логопедів, фізкультурних працівників, музкерівників, тренера з плавання, керівників гурткової роботи і т. д.), дитячий садок, діти, Я (пояснити, що йдеться про саму дитину. Запропонувати їй пошепки вимовити слово «Я» – і виразити свої почуття відповідною картинкою), малювання, прогулянка, сім'я, математика, фізкультура, спів, гра, моя група і т.д. Молодшим школярам може бути запропонований наступний набір слів: мама, тато, сестра (брат), вчитель, мій клас, читання, писання, математика і т.п. Набори слів для кожного віку не є жорстко заданими – педагог може доповнювати їх і варіювати залежно від поставлених цілей і запиту

**Стимульний матеріал до методики «Визначення емоційного ставлення»
Н.П.Щербо**

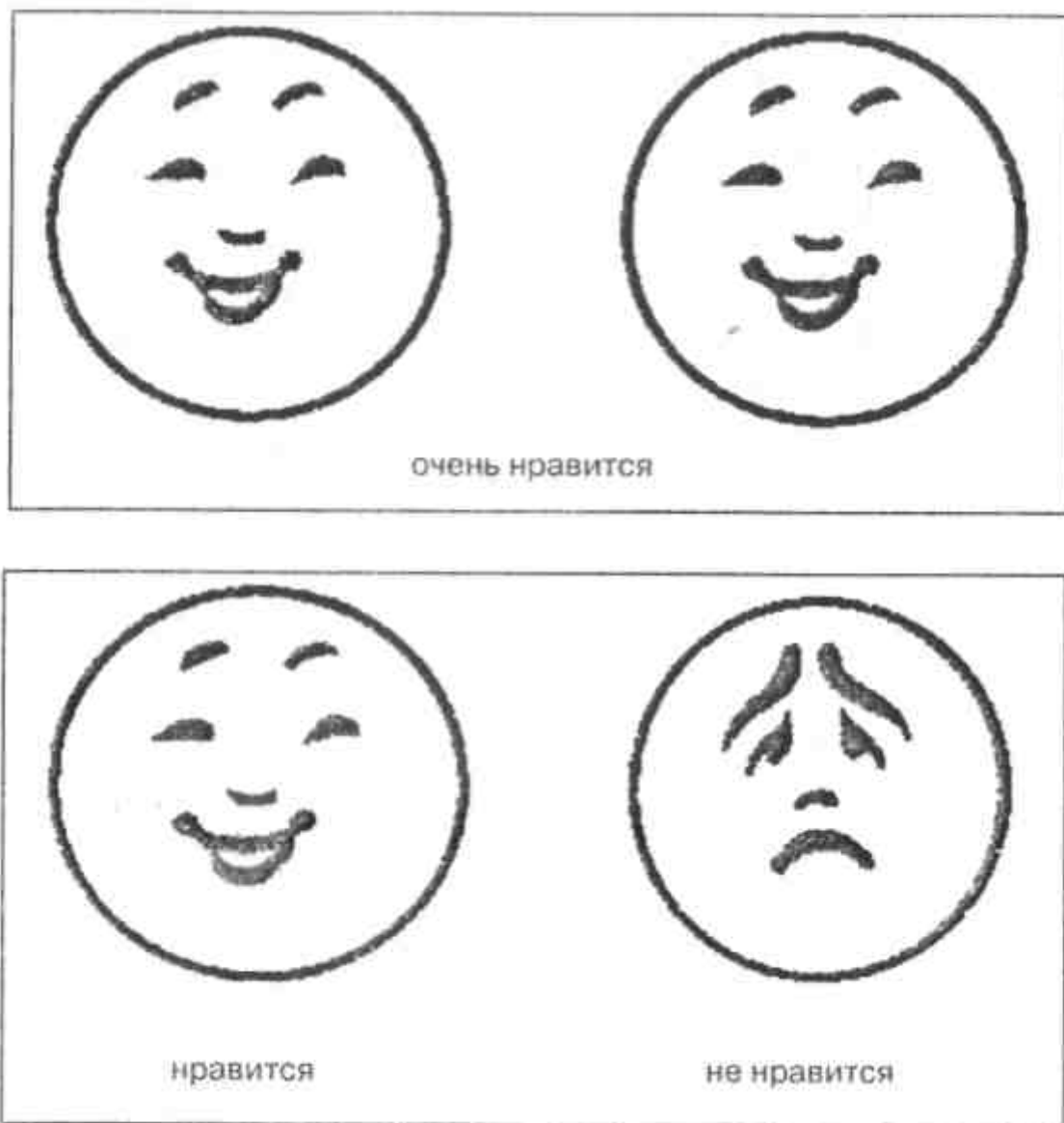

Рис. В.1. Дуже подобається

Рис. В.2 Подобається. Не подобається

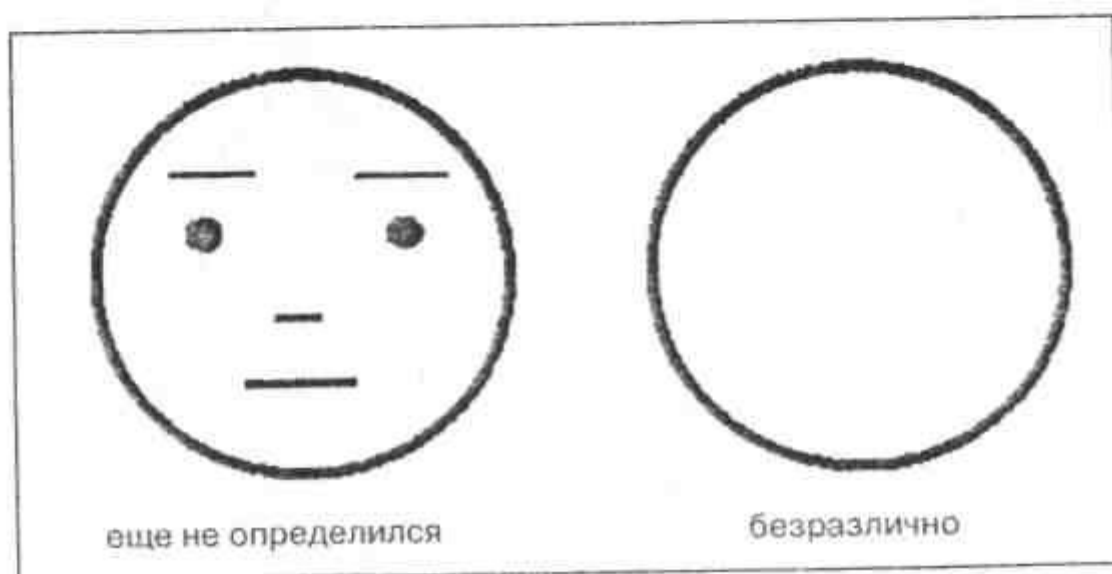

Рис. В.3 Дуже не подобається

Рис. В.4 Інколи подобається, інколи – ні

Рис. В.5 Ще не визначився; байдуже